

T.C

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Eğitimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

JOHN M. HULL'IN “ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR: EBEVEYN VE
ÖĞRETMENLER İÇİN BAZI TAVSİYELER” ADLI KİTABININ DİN EĞİTİMİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Güllüzar CANPOLAT
18937012

Danışman
Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2020

T.C
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Eğitimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

JOHN M. HULL'IN "ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR: EBEVEYN VE
ÖĞRETMENLER İÇİN BAZI TAVSİYELER" ADLI KİTABININ DİN EĞİTİMİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Güllüzar CANPOLAT
18937012

Danışman
Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “John M. Hull’ın ‘Çocuklarla Teolojik Konuşmalar: Ebeveyn ve Öğretmenler İçin Bazı Tavsiyeler’ Adlı Kitabının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../2020

Güllüzar CANPOLAT

ÖN SÖZ

John M. Hull’ın “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar: Ebeveyn ve Öğretmenler İçin Bazı Tavsiyeler” Adlı Kitabının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi adlı araştırmayla çocukların geniş çaplı bir şekilde gelişimsel özellikleri çalışılarak dini alt yapılarının düzeyinin belirlenmesi, bununla beraber çocuk teolojisini merkeze alarak ve söz konusu kitabın içeriğini analiz ederek diyalogların değerlendirilip yorumlanması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çocuğun dini gelişimiyle ilgili olabilecek temel başlıklar belirlenerek bunlarla ilgili elde edilen bilgiler ışığında kitaptaki diyalogların içeriği değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Çalışma sürecinde elde edilen verilerle çocuk teolojisi konusunun neyi hedeflediği, ilkelerinin neler olduğu ve böyle bir teolojinin uygulamadaki karşılığının neye tekabül ettiği ve de bu yaklaşımın pratiğe geçirilip geçirilemeyeceği olasılıkları üzerinde durulmuştur. Ulaşılan kaynaklar incelenip çocukların yaşlara göre ilerleyen gelişim düzeyleri kategorize edilip çocuk teolojisi konusu iyice kavrandıktan sonra John M. Hull’ın kitabı analiz edilmeye başlanmıştır. Kitapta yer alan diyalog örneklerinin hepsi detaylı bir şekilde incelenerek bir kısmı üzerinden; çocukların dini içeriğe sahip sohbetlere nasıl yaklaştıkları, bu sohbetlerin onların seviyelerine uygun olup olmadığı, böylesi diyaloglarda ebeveyn ya da yetişkinlerin dikkat etmesi gereken hususların neler olduğu gibi mevzular değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme aşaması, hem çocuk teolojisinin hedeflediği ilkeler hem de pedagojik anlamda dini eğitim-öğretimin nasıl olması gerektiğini açıklayan literatürdeki verilerle karşılaştırılarak gerçekleştirilmiştir. Nihayetinde Hull’ın kayda değer önerilerine de yer verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

Söz konusu çalışma boyunca kütüphanesinden süresiz bir şekilde istifade etmeme imkân tanıyan ve teknik hususlarda hiçbir yardımını esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Davut Işıkdöğün’a, tez konumla ilgili olarak süreç içerisinde

tavsiyeleriyle yolumu aydınlatan ve değerlendirmesini yaptığım kitaba ulaşmamı sağlayan değerli hocamız Doç. Dr. Cemil Oruç'a teőekkürlerimi sunarım. Tez çalışmamı titizlikle inceleyip gerekli düzeltmeleri yapmama yardımcı olan kıymetli arkadaşım Semagöl Ersoy'a ve maddi manevi destekleriyle her zaman yanımda olup varlıklarını her anlamda hissettiğim aileme gönöl dolusu teşekkür ederim.

Güllüzar CANPOLAT

Diyarbakır 2020

ÖZET

Bu tezde çocuğun gelişim alanlarından bilişsel, dil, dini duygu ve Allah tasavvuru başlıkları, çocuk teolojisi, John M. Hull'ın hayatı ve kitabının değerlendirilmesi konuları çalışılmıştır. Tez; giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın problemi, amacı, önemi ve yönteminden detaylı bir şekilde bahsedilerek çocuk teolojisi konusunun genel bir çerçevesi çizilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, çocuğun yukarıda belirttiğimiz gelişim alanları araştırılmış ve bireyin doğuştan gelen bir inanma potansiyeli ve eğiliminin olduğu tespiti yapılmıştır. Bunun yanı sıra çocuk teolojisi meselesi daha kapsamlı bir şekilde incelenmiş, söz konusu teolojinin çocuk merkezli bir yaklaşım olup çocukların kendi teolojilerini üretebilecek özgün bireyler olarak ele alınması fikrine dayandığı ifade edilmiş ve bu teolojinin takip ettiği metotla ulaşmak istediği hedefler belirtilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise ilk olarak Hull'ın hayatı ele alınmış, daha sonra kitabın niceliksel bir yöntemle ana hatları çizilmiş ve son olarak çocuk teolojisi açısından değerlendirilmesi gerçekleştirilerek bu doğrultuda diyalog örneklerinden elde edilen verilerle çocukların somut dönemlerinde Allah hakkında rahatlıkla konuştukları gözlemlenmiştir.

Sonuç kısmında ise bu teolojinin hem erken çocukluk dönemindeki din eğitimi çalışmaları hem de çocukların sosyal, kişisel, kültürel gelişimleri ve kelime haznelerinin zenginleştirilmesi açısından faydalı olabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Çocuk Teolojisi, Godly Play, Gift to the Child, John M. Hull

ABSTRACT

In this thesis, cognitive, language, religious emotion and God imagination titles, which are among the developmental areas of the child, the issue of child theology, the life of John M. Hull and the evaluation of his book are studied. Thesis consists of introduction, two sections and conclusion parts.

In the introduction section, a general framework of the subject of child theology has been drawn by mentioned in detail the problem, purpose, importance and method of the study. In the first section of the study, the development areas of the child, which we mentioned above, were investigated and it was determined that the individual has an innate belief and tendency. In addition, the issue of child theology has been studied more comprehensively, it is stated that the theology in question is a child-centered approach and is based on the idea that children should be treated as original individuals who can produce their own theology and has been expressed the aims that this theology wants to achieve with the method followed. In the second section of the study, the life of Hull is discussed first, then the book was outlined in a quantitative way and finally evaluated in terms of child theology. Accordingly, it was observed that children can easily talk about God in their concrete periods with the help of the data obtained from the dialogue examples.

In the conclusion part, it is emphasized that this theology can be beneficial both for religious education studies in early childhood and for the social, personal, cultural development and enrichment of vocabulary of children.

Keywords

Religious Education, Child Theology, Godly Play, Gift to the Child, John M. Hull

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLUK DÖNEMİ

1.1. BİLİŞSEL GELİŞİM	9
1.1.1 Piaget'ye Göre Bilişsel Gelişim Dönemleri	13
1.2. DİL GELİŞİMİ	17
1.3. DİNİ DUYGUNUN KAYNAĞI VE GELİŞİMİ	21
1.4. ALLAH TASAVVURU	28
1.5. ÇOCUK TEOLOJİSİ	31

1.5.1. Gift to the Child	35
1.5.2. Godly Play	36

İKİNCİ BÖLÜM

JOHN M. HULL’IN “ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR: EBEVEYN VE ÖĞRETMENLER İÇİN BAZI TAVSİYELER” ADLI KİTABININ DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. JOHN M. HULL’IN HAYATI	39
2.2. “ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR” KİTABI.....	41
2.3. KİTABIN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	43
2.3.1. Birinci Bölüm: Somut Bir Teolojinin Gücü	43
2.3.2. İkinci Bölüm: İmgelerde Düşünme	49
2.3.3. Üçüncü Bölüm: Ahlaki Düzen, Dua ve İncil.....	58
2.3.4. Dördüncü Bölüm: Aile Hayatı ve Teolojik Konuşmaların Kökenleri	64
2.3.5. Beşinci Bölüm: Dini Konuşmanın Yapısı	70
SONUÇ	73
KAYNAKÇA	79

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
Ç.	Çocuk
Çev.	Çeviren
DEM	Değerler Eğitim Merkezi
D.E.Ü.	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.	Ebeveyn
Ed.	Editör
ERUIFD	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
E.T.	Erişim Tarihi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İMAD	İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
No.	Number
s.	Sayfa
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	ve benzeri
Vol.	Volume

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Din eğitimi insanın çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık döneminin tüm gelişim sürecini araştırma konusu yapmaktadır. Bu gelişim sürecinin ilk aşamasını oluşturan çocukluk döneminin kendine özgü bilişsel, duygusal, dini, sosyal olmak üzere birçok gelişim alanı bulunmakta ve her biri özel bir itina ile işlenmeyi bekleyen bir potansiyeli taşımaktadır. Eğitim hayatında son yıllarda oldukça ön plana çıkarılan çocuk merkezli yaklaşım ne yazık ki pratikte bunu tam anlamıyla karşılayamamakta ve çocuk yeterli ilgiyi görememektedir. Bilhassa dini bağlamda çocuğun gelişim düzeyine uygun olan eğitim metodu ihmal edilmekte ve var olan kapasitesi göz ardı edilmektedir.

Çocuk teolojisi göz ardı edilen bu durumlara farklı bir perspektif kazandırmak için Batı’da sistematik çalışmalar yapılan, teorik boyut olmakla beraber pratik anlamda da ele alınan ve olumlu sonuçlara ulaşılan bir konudur. Türkiye’de ise bu konuyla ilgilenen araştırmacı sayısı oldukça azdır. Makalelerinden istifade ettiğimiz Cemil Oruç, o nadir araştırmacılardan biri olup doğrudan çocuk teolojisiyle ilgili hazırladığı sistematik çalışmalarla konuya ilgi duyan araştırmacılara örnek teşkil etmektedir.

Bahsi geçen teoloji, çocuk merkezli bir yaklaşım olup çocukta doğuştan kutsallık hissi ve düşüncesinin var olduğu felsefesine dayanır. Ayrıca çocukların kutsala dair düşüncelerini ifade etmeleri için gerekli ortamlar hazırlanırsa onların kendi teolojilerini üretme potansiyeline sahip olup özgün düşünürler olduklarını kabul eder.

Bu konuyla yakından alakadar olan en önemli isimlerden biri John M. Hull’dır. Kendisinin konuya temel yaklaşımı çocukların somut bir teoloji üretebilecek kabiliyette olduğu şeklindedir. Hull’ın “Çocuklarla Teolojik

Konuşmalar: Ebeveyn ve Öğretmenler İçin Bazı Tavsiyeler” adlı eseri; çocuklarla Allah merkezde olacak şekilde gerçekleştirilen diyalogları, bunların yorumunu, bu tarz konuşmalarda dikkat edilmesi gereken unsurların neler olduğunun cevabını ve çocukların daha sağlıklı bir din eğitime sahip olabilmeleri için gerekli önerileri içermektedir.

Araştırmanın temel meselesi çocukların pedagojik gelişimlerine uygun bir Din Eğitiminin nasıl yapılacağı sorusudur. Bu çalışmayla cevabına ulaşılması hedeflenen diğer sorular da şu şekildedir:

- 1- Çocukların bilişsel, dil ve din gelişimi hangi düzeydedir?
- 2- Çocuklar seviyeleri doğrultusunda Allah’ı nasıl tasavvur ederler?
- 3- Çocuklar dinle ilgili soyut kavramlar hakkında konuşabilir mi?
- 4- Teolojik konuşma nedir?
- 5- Teolojik konuşmalarda bir şart var mıdır?
- 6- Konuşma esnasında yetişkinin çocuğa yaklaşımı nasıl olmalıdır?
- 7- Teolojik konuşmalarda vurgu neye olmalıdır?
- 8- Teolojik konuşmalar yapmanın çocuk açısından faydaları var mıdır?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı; Çocuk Teolojisi konusunun ne olduğunun tespit edilmesi ve bu doğrultuda John M. Hull’ın “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar: Ebeveyn ve Öğretmenler İçin Bazı Tavsiyeler” adlı eserinin değerlendirilmesidir. Ayrıca bu amaç çerçevesinde; araştırmanın problemi başlığında ele aldığımız soruların cevabına ulaşmak, çocukların din eğitimini iyileştirmek ve daha nitelikli bir seviyeye çıkarmak için literatür verilerinden istifade ederek bu konuyla ilgili çalışmalara ışık tutmak, din eğitiminde gerek ebeveynlere gerek öğretmenlere ilham olabilmek için alanda kayda değer çalışmaları bulunan Hull’ın tavsiyelerine yer vermek, bu araştırmanın diğer hedefleri arasındadır.

3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Çocukluk dönemi bireyin ilk izlenimlerini ve birikimlerini elde ettiği aynı zamanda düşünce ve davranış kalıplarının temel örneklerini öğrendiği bir dönemdir.

Bu sebeple çocuk için söz konusu dönem oldukça kritik bir zaman dilimi olup bu zamanın dikkatli ve bilinçli bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ele aldığımız bu dönemde çocuğun birçok gelişim alanı bulunmaktadır. Bunlar bilişsel, dil, duygusal, sosyal, bedensel, dini gibi farklı kategorilerde incelenmektedir. Belirttiğimiz kategorilerin hepsi birbiriyle etkileşim halinde ilerleyerek çocuğun nasıl bir karaktere ve zihin dünyasına sahip olacağını belirleyen önemli faktörlerdir. Kısaca ifade ettiğimiz bu hususlar düşünüldüğü zaman çocukluk dönemini ilgilendiren her kategoriyle ilgili hem teorik anlamda bilgi sahibi olmanın hem de pratik anlamda uygulanmış deneyimlere şahit olmanın önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bu tezde çocuğun geniş çaplı gelişiminin temel hususlarına değinip dini gelişimiyle doğrudan ilgili olan çocuk teolojisi konusunu araştırarak hem teorik bilgilere hem de bir kitap üzerinden bunun uygulamadaki karşılığına yer verdik. Dünyaya birçok potansiyelle donatılmış bir vaziyette gelen çocuğun eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsederek bu alandaki önemli araştırmacıların da görüşlerinden istifade ettik.

Sonuç olarak bu çalışmanın; çocukların dini öğretim ve eğitiminden ayrıca sahip olduğu potansiyellerin uygun zamanda ve doğru metotlarla açığa çıkarılıp geliştirilmesinden sorumlu olan ebeveyn ve eğitimcilerle bilhassa çocuk teolojisi konusunun sunduğu ilkeler doğrultusunda katkı sağlaması umulmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Sosyal bilimlerde her araştırmanın nasıl olması gerektiğine yönelik bilimsel şartlara uygun yöntemler bulunmaktadır. Çalışmamız, Doküman İncelemesi¹ne dayalı veri kaynaklarına erişme yöntemiyle başlayıp ulaşılan verilerin anlaşılması ve çalışma çerçevesinde belirlenen başlıklara uygun şekilde yerleştirilmesi süreciyle devam etmiştir. Bu doğrultuda Çocukluk Dönemi ile başlayan birinci bölümde Bilişsel Gelişim, Dil Gelişimi, Dini Duygunun Kaynağı ve Gelişimi, Allah

¹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s.189

Tasavvuru adlı konular ile Çocuk Teolojisi ile ilgili olan veriler araştırılarak uygun bir şekilde bölümlere yerleştirilmiştir.

İkinci bölümde aynı yöntemle John M. Hull'ın hayatıyla ilgili veriler ele alınıp kitabının tanıtımı mahiyetinde birtakım özelliklere yer verilmiştir. Bu yöntemin yanı sıra çalışmanın muhtevası gereği ikinci bir yöntem olan İçerik Analizi² yahut Niteliksel Analiz³ isimli analiz ve yorumlamaya dayalı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu yöntem araştırmanın ikinci bölümünün son başlığı olan kitap değerlendirme kısmı için uygulanmıştır.

Nitel içerik analizinde “betimsel analiz, sistematik analiz, yorumlama” olmak üzere farklı farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.⁴ Bu çalışmada verilerin özgün biçimlerine sadık kalınarak doğrudan alıntılarının yapılmasıyla betimsel analiz, veriler arasında benzer noktaların ortaya çıkarılmasıyla sistematik analiz ve son olarak elde edilen verilerin araştırmacı tarafından değerlendirilmesi ile yorumlama aşaması gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada kitabın bütünlüğüne ve gidişatına uygun bir şekilde ilerlemek amacıyla her bölümün değerlendirmesinin kendi muhtevasıyla doğru orantılı olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca her bölümde yer alan konuların içeriğine uygun bazı başlıklar belirlenip çocuklarla konuşarak hazırlanan diyalog örnekleri bağlamında bu başlıkların analiz ve yorumlama işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda;

-Birinci Bölüm: *Allah'ın Nerede olduğu ve Allah'ın Birliği*,

-İkinci Bölüm: *Allah'ın Mahiyeti ve Allah'ın Büyüklüğü*,

-Üçüncü Bölüm: *Dua*,

-Dördüncü Bölüm: *Kutsal Kitap ve Hikâye* başlığı çerçevesinde değerlendirilmiş son olarak Beşinci Bölüm için kısa bir özet geçilmiştir.

² Kaan Böke (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, ALFA Yayın, İstanbul 2009, s.344

³ Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2012, s.151

⁴ Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide...*, s.154

Kitabın değerlendirilmesi esnasında diyaloglardan elde edilen veriler, literatürdeki bilgiler temel alınıp çocuk teolojisi ilkeleri ile çocukların bilişsel ve dini gelişim düzeyleri göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Bu bağlamda Hull'ın kayda değer önerilerine de yer verilip dikkat edilmesi gereken unsurlarla bölümler sonlandırılmıştır.

Tüm bunlara ek olarak çalışma sürecinde özel olarak belirtilmesi gereken bazı hususlar söz konusudur.

Yazar çocukların isimlerini belirtmediği için kitapta geçtiği üzere çocukların; birinci, ikinci, üçüncü çocuk şeklinde nakledilmesi gerekti. Ayrıca çocukların yaşları kitaptaki orijinalliğiyle aktarıldı. Örneğin parantez içinde yer alan 5.2 yaşı, çocuğun beş yıl iki aylık olduğunun göstergesidir.

Daha anlaşılır olması için nakledilen diyaloglar bütün halinde aktarılmaya çalışıldı. Ancak bazı yerlerde konuyla ilgisiz olan kısımlar kesilerek üç nokta (...) ile ifade edildi.

Tüm diyalogları nakletmek çalışmanın yoğun bir konuşma içeriği şeklinde olmasına sebebiyet vereceğinden genel çerçeveye belli diyalogların değerlendirilmesi yapıldı.

Çalışmanın alt başlıklarındaki konu akışı içerisinde önemli olan kavramlar ve son kısmındaki değerlendirilmesi yapılan başlıklar *italik* olarak belirtildi.

Bazı diyalogların yorumu hemen diyalog bitiminde yapılırken bazı yorumlar birkaç diyalogu benzer içeriğe sahip olması sebebiyle iki-üç diyalog örneği verildikten sonra yapıldı.

Kitabın isminin çevirisinin “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar: Ebeveyn ve Öğretmenler İçin Bazı Tavsiyeler” şeklinde olmasına kanaat ettik. Giriş bölümünden sonraki gerekli yerlerde (İkinci bölümün başlığı ve önsöz hariç) bu uzun versiyonunu kullanmaktan ziyade “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar” şeklinde kısaltarak nakletmeyi uygun gördük.

Kitabın niceliksel özelliklerini tanıttığımız bölümde toplam 37 diyalog olduğunu ifade ettik; ancak yazar sayfa 47’de son diyalogu 36 şeklinde numaralandırmıştır. Normal gidişat doğrultusunda 23. sayfadaki örnek 9 olmalıyken tekrar 5 yazılmış ve bu durum sonraki örnekleri de etkilemiştir. Değerlendirme kısmında kitaptaki gidişat temel alınıp diyaloglardan yapılan alıntılar dipnot kısmında sayfa sayısı ile belirtilmiştir.

Son olarak kitabın çevirisinin olmaması ve konuşmaların çocuklarla gerçekleştirilmesi bazı ekstra sorumlulukların ve zorlukların üstlenilmesine sebebiyet vermiştir. Şayet hatalı veya eksik bir alıntı yapıp bu doğrultuda yanlış bir değerlendirme ile kitap yazarının maksadı olmayan bir yoruma sebebiyet verseysek kusurumuza bakılmamasını rica eder, çalışmanın olumlu taraflarının yeni araştırmalara ilham olmasını temenni ederiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLUK DÖNEMİ

Çocuk ve çocukluk konusu geçmişten günümüze kadar birçok bilim dalının ilgilendiği ve üzerinde çalıştığı en önemli alanlardan biri olmuştur. Neredeyse her bilim dalı, bu kavramla ilgili tanımlama faaliyetini; kendi alanını ve o alanın terimlerini merkeze alarak gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda söz konusu kavramla ilgili literatüre baktığımız zaman psikolojik, biyolojik, hukuki, dini, bilimsel, pedagojik gibi açılardan farklı tanımların olduğunu görmek mümkündür. Nitekim kimi zaman yaş unsuru, kimi zaman dini kaideler, kimi zaman da hukuki kanunlar göz önünde bulundurularak çocuk kavramı değişik şekillerde ele alınmıştır. Her ne kadar kabul görmüş genel bir tanım yapılmamış olsa da, çocuk terimi iki yaygın anlama sahiptir.

Çocuk, öncelikle birisinin evlâdı olmak anlamına gelir. İkinci anlamda ise, ekonomik ve hukuksal yönden henüz yetişkin statüsüne gelmemiş (on sekiz yaşına ulaşmamış)⁵ yani bebeklikten sonraki ve yetişkinlikten önceki dönemlerde yer alan kişiyi ifade eder. Söz konusu iki dönem arasındaki evrede yer alan ve farklı yaş aralıklarını içeren aşamalar ise çocukluk olarak adlandırılmaktadır.

Genel olarak baktığımız zaman insan mefhumunun bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik, yaşlılık gibi geçirmiş olduğu evreler ve bu evrelerin kendine has yaş aralıklarıyla isimleri bulunmaktadır. Buna ek olarak her evrenin kendi görevleri doğrultusunda ilerleyen bir gidişatı mevcuttur. Başka bir deyişle, bireyin doğum öncesinden hayatının sona ermesine kadar devam eden doğal bir gelişim seyri vardır. Bu seyir yaşam boyu gelişim olarak adlandırılmaktadır. Yaşam boyu gelişim yaklaşımındaki temel varsayım, gelişimin yetişkinlik sürecinde tamamlanmadığı,

⁵ Cevat Özyurt, “Çocuk Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi”, **Eğitim Sosyolojisi Yazıları**, 2017, https://www.academia.edu/36065947/%C3%87OCUK_SOSYOLOJ%C4%B0S%C4%B0.doc, (E.T. 17.05.2020), s.126

bütün yaşam sürecinde devam ettiğidir.⁶ Yani bu yaklaşıma göre gelişim, döllenmeden ölüme kadar bedende ya da davranışta ortaya çıkan yaşa bağlı değişimler olarak tanımlanmaktadır.⁷ Bu gelişim belirli yaş aralıklarını kapsayarak çeşitli dönemlerle sınıflandırılmıştır.

Onur'un da belirttiği üzere egemen görüş yaşam döngüsünü;

a) Çocukluğu ve ergenliği içeren yaklaşık 20 yıllık ilk bölüm (yetişkinlik öncesi),

b) 65 yaşında başlayan sonuncu bölüm (yaşlılık),

c) Bu bölümler arasında yer alan yetişkinlik, olmak üzere üç bölüme ayırmaktadır.⁸

Postnatal yani doğum sonrası olarak da adlandırılan yetişkinlik öncesi dönem, yaklaşık ilk 20 yıllık bölümü kapsamaktadır. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde ulaştığımız genel kabul; ilk yirmi yıllık zaman diliminde insanların aynı evrelerden geçtiği yönündedir. Bu evreler aynı olsa dahi kalıtım ve çevresel faktörlerden ötürü gelişimin zamanı, hızı ve niteliği açısından bireysel farklılıklar gösterdiği kaçınılmaz bir gerçektir. Söz konusu zaman dilimindeki evrelerin yaş aralıkları ve isimlendirmeleri değişik kaynaklarda farklılık gösterse de genel çerçevesiyle şöyle sınıflandırılır;

a) Yeni Doğan Bebek (Neonate): 0-4 hafta

b) Bebeklik: 4 hafta-2 yıl

c) İlk Çocukluk: 2-6 yıl

d) Son Çocukluk: 6-11 yıl (kızlarda), 6-13 yıl (erkeklerde)

⁶ Ali Eryılmaz, “Yaşam Boyu Gelişim Yaklaşımı”, **Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar**, 2011, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pgy/issue/11159/133417>, (E.T. 15.05.2020), s.49

⁷ Marion Perlmutter ve Elizabeth Hall, **Adult Development and Aging**, John Wiley and Sons, New York, 1992; Akt. Bekir Onur, **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.16

⁸ Onur, **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, s.74

e) Ergenlik: 11-20 yıl (kızlarda), 13-20 yıl (erkeklerde)⁹

Beş grupta sınıflandırılan her dönemin kendine has önemli gelişim görevleri mevcuttur. Bu gelişim görevleri gerek olumlu gerek olumsuz anlamda birbirlerini ve bir sonraki evreyi etkileme potansiyeline sahiptir. Bu doğrultuda yaşamını sürdüren bir bireyin çocukluk dönemi; gençlik, yetişkinlik, yaşlılık gibi gelişim evrelerinin temelini teşkil ederek bireyin karakterinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Araştırmalar, çocukluk döneminde kazanılan tutum ve davranışların büyük bir kısmının, ergenlik ve yetişkinlikte bireyin kişilik yapısını, alışkanlıklarını, inanç ve değer yargılarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Birey kendisini yetişkin hayatına hazırlayıcı davranışları büyük ölçüde küçük yaşlarda öğrenir ve bu öğrenmeler onda derin izler bırakır.¹⁰ Bu nedenle çocuk henüz küçük yaşta ve kritik dönemdeyken onun bedensel, bilişsel, motor (hareket etme), dil, duygusal, sosyal ve dini gelişimlerinin gerektirdiği hususların farkında olup bunlarla itinalı bir şekilde ilgilenmek bireyin hem çocukluğunda hem de ileriki yaşlarında sağlıklı bir kişilik oluşturması açısından oldukça önemlidir.

1.1. BİLİŞSEL GELİŞİM

Bilişsel gelişim, yaşama dair bilgileri edinmede insanın hangi potansiyellerle dünyaya geldiğini ve bebeklikten itibaren hangi bilişsel gelişim aşamalarından geçtiğini konu edinen en temel alanlardan birisidir.¹¹

Biliş (cognition) sözcüğü, dünyamızı öğrenmeyi ve anlamayı içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelir ve şu süreçleri kapsar:¹²

-*Algılama*: Gerek iç, gerekse dış dünyadan edinilen bilgilerin yorumlanması, organize edilmesi ve yeniden bulunmasıdır.

-*Bellek*: Algılanan bilginin bulunup getirilmesi ve depo edilmesidir.

⁹ Haluk Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019, s.26

¹⁰ Mustafa Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, **AÜİFD XLV**, 2004, <https://dergipark.org.tr/en/pub/auifd/issue/40637/488860>, (E.T. 19.03.2020), s.137

¹¹ Zöhre Kaya, “İnsan Gelişimini Açıklayan Kuramlar”, **Yaşam Dönemleri ve Uyum Sorunları**, (27-72), Pegem Akademi, Ankara 2018

¹² Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, s.36

-*Muhakeme*: Bilginin, belirli bir anlam çıkarma ve sonuca varma amacıyla kullanılabilmesidir.

-*Düşünme*: Bilginin ve çözümlerin nitelikçe değerlendirilmesidir.

-*Kavrama*: Bilginin iki ya da daha fazla kısmı arasındaki yeni ilişkilerin tanınabilmesidir.

Bilişsel gelişim ise, bu zihinsel faaliyetler gerçekleşirken ortaya çıkan değişim ve gelişimi ifade etmektedir.¹³

Bilişsel gelişim; bebeklik döneminden başlayarak yetişkinlik boyunca kişinin kendisini, çevresini, dış dünyayı ve hayatı algılama, kavramsallaştırma ve anlama konusunda gerçekleştirdiği gelişim sürecini ifade eder. Bebeğin doğumdan itibaren çevresiyle geliştirdiği ilişkiler refleksler, spontane veya taklide dayalı jest ve mimiklerle başlayıp hayatın ilerleyen dönemlerinde, çocuğun dünyayı anlama çabasına bağlı olarak daha karmaşık bir şekilde devam eder. Bu sürecin ana unsuru ise, çocuğun çevreye uyum sağlama yeteneğini geliştirmesidir.¹⁴

Bilişsel sistem (cognitive system), insanın bilişsel girdiler aldığı çevresini, bilişsel girdilerini, girdilerinin işlenmesini, ürününü, dönütünü, gelişmesini, güçyitimini ve dengelenimini kapsayan bir bütündür.¹⁵ Bireyin bilişsel sisteminin gelişimiyle ilgili kayda değer çalışmalar yapan önemli psikologlar vardır, bunlar arasında Piaget, Bruner ve Vygotsky de bulunmaktadır. Kendilerinin söz konusu gelişimi daha iyi anlamak ve farklı açılardan ele almak amacıyla öne sürdükleri 3 temel teoriden bahsedilmektedir: Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramı, Bruner'in Bilişsel Gelişim Kuramı, Vygotsky'nin Sosyo-Kültürel Bilişsel Gelişim Kuramı. Bu üç kuram, bireyin çok yönlü gelişimini anlamak ve açıklamak adına çeşitli yaklaşımları içermektedir. Bu doğrultuda en yaygın olan kuram ise Jean Piaget'ye aittir.

¹³ Kaya, **Yaşam Dönemleri ve Uyum Sorunları**, s.27

¹⁴ Mustafa Köylü ve Cemil Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, Nobel Yayın, Ankara 2020, s.11-12

¹⁵ İbrahim Ethem Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, Özkan Matbaacılık, Ankara 1997, s.88

Psikoloji alanına ciddi katkılar sağlayan ve birçok psikoloğa ilham kaynağı olan Piaget, çocuklar üzerinde yıllarca çalışarak bilişsel gelişimin doğasını geniş ölçüde açıklığa kavuşturmuştur. Kendisi, çocukların dünyanın edilgen bir parçası olmadığı, ancak iç dünyalarının yetişkinlerden farklı olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁶ Hatta kendi iç dünyalarında da, aynı yaştaki çocukların aynı, farklı yaştaki çocukların farklı düşündüğünü yani tüm 4 yaşıdaki çocuklar aynı düşünürken 4 ve 6 yaşıdaki çocukların birbirinden farklı düşünme potansiyeline sahip olduğunu belirtmiştir. Bu durum yaşla beraber düşüncenin muhtevasının da değiştiğini göstermektedir.

Piaget'ye göre bilişsel gelişmeyi etkileyen faktörler vardır ve bunlar; Olgunlaşma, Deneyim (Yaşantı), Sosyal (Kültürel) Aktarım ve Dengeleme olmak üzere dört unsurdan oluşmaktadır.

Olgunlaşma: Öğrenme yaşantıları ve çevresel değişkenlerden bağımsız olarak organizmanın belli bir biyo-fizyolojik yetkinliğe ulaşmasını tanımlamaktadır.¹⁷ Bu yetkinlikte bilhassa beyin ve sinir sisteminin işlevselliğinin artması bilişsel gelişimi doğrudan etkilemektedir. Nitekim zihinsel anlamda aktif olabilmek için ilk etapta beyin ve sinir sisteminin buna hazırlıklı hale gelmesi yani olgunlaşması gerekmektedir.

Deneyim (Yaşantı): Yaşantı, belli davranış örüntülerini çocuğa kazandırmak amacıyla yapılandırılmış (formal) veya yapılandırılmamış (informal) yaşamsal deneyimlerin anlatımıdır. Burada yapılandırılmamış terimi, kendiliğinden oluşan yaşantılar, yapılandırılmış terimi ise, eğitim amacıyla örgütlenen yaşantı deneyimlerini tanımlamaktadır. Buna göre çocuk, bir anlamda sınaıa yanılma yoluyla yeni bilgiler edinebilir. Örneğın çocuk, ateşın yaktığını, yanan bir cisme dokunarak acı veren bir deneyimle öğrenebilir. Öte yandan çocuğın anadilini okuyup yazmasını öğrenmesi, kuşkusuz bu amaçla düzenlenmiş eğitim yaşantıları yoluyla kazandırılabilir.¹⁸

¹⁶ Ayhan Aydın, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s.31

¹⁷ Aydın, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, s.6

¹⁸ Aydın, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, s.33

Sosyal (Kültürel) Aktarım: Kültür bireylere yaşantı zenginliği sağlayarak, toplum üyelerine bilgiler aktararak bilişsel gelişimini artırır. İnsanlar kültürleri gelecek nesillere aktarır, gelecek nesiller de bu kültürleri geliştirerek yeni kültürler ve bilgiler elde eder. Kültürler gerek davranış kalıpları, gerekse dil aracılığıyla bireylerin zihinlerini nasıl kullanacaklarını belirlemektedir.¹⁹

Dengeleme: Bireyin yeni karşılaştığı bir durumla, daha önceden sahip olduğu yaşantılar arasında denge kurmak için yaptığı zihinsel işlemler olarak tanımlanır.²⁰ Daha detaylı belirtmek gerekirse, birey bildiği bir mevzuda denge konumundadır. Yeni ve bilmediği herhangi bir şeyle karşılaştığında ise dengesizlik konumuna geçer ve bu konumdan bir üst seviyeye geçmek için bilişsel gelişimini zorlayarak yeni denge konumuna ulaşır. Bu denge-dengesizlik-dengeleme sürecinin sık sık yaşanmasına paralel olarak bireyin bilişsel gelişiminde ilerleme söz konusu olur.

Bu dört faktör de çocuğun karmaşık olarak ilerleyen bilişsel gelişiminde başat rol oynayan, zihinsel faaliyetlerin nasıl ve nelerden etkilendiğini açıklayan etmenlerdir. Bunlara ek olarak Piaget'nin sınıflandırdığı evrelere geçmeden evvel bilişsel gelişimde bahsedilmesi gereken birkaç kavram daha vardır.

Şema: Piaget'ye göre içinde hareket ve eylemi bulunduran şema kavramı, dış dünyadaki deneyimler sonucu zihnin meydana getirdiği tasarımlardır. Şema, geçmiş deneyimlerden oluşan ve şimdiki deneyimleri yorumlamada temel oluşturan zihinsel yapıdır.²¹ Şemalar bilişsel gelişim açısından son derece önemlidir çünkü Selçuk'tan da aktarıldığı kadarıyla bilişsel gelişim tamamen mevcut şemalara bağlıdır.²² Bireyin zihninde birçok şema mevcuttur. Ayrıca çocuk büyüyüp deneyimleri arttıkça şemalar da bu doğrultuda çoğalmakta ve değişmektedir.

Adaptasyon (Uyum): Bireyin çevresine uyum gösterme şeklidir. Piaget adaptasyonla ilgili düşüncelerini, insanların çevreyle olan etkileşimlerini gözlemleyerek oluşturmuştur. Çocuk yeni bilgiler kazandıkça, adaptasyon şekillenir. O halde adaptasyonu, çevreye uyum sağlamak için organizmanın bir becerisi olarak

¹⁹ Kurtman Ersanlı ve Ersin Uzman (Ed.), **Eğitim Psikolojisi**, Lisans Yayınevi, İstanbul 2011, s.69

²⁰ Ersanlı ve Uzman, **Eğitim Psikolojisi**, s.70

²¹ Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, s.37

²² Ziya Selçuk, **Gelişim ve Öğrenme**, Nobel Yayınları, Ankara 1997; Akt. Ersanlı ve Uzman, **Eğitim Psikolojisi**, s.68

tanımlamak mümkündür. Piaget, çocukların asimilasyon (özümleme) ve akomodasyon (kendini uydurma) şeklinde adapte olduklarını ifade eder.²³ Özümleme; yeni bir obje ya da kavramın çocuğun daha önceden sahip olduğu kavram veya şemayla birleştirilmesidir.²⁴ Akomodasyon ise bireyin daha önceden var olan şemalarını gözden geçirerek değiştirdiği ve yeni şema oluşturduğu süreçtir.²⁵

Örgütlenme (Organizasyon): İnsan beyninin kavramları açıklarken bilgiler arasında ilişki kurarak sınıflandırmasıdır.²⁶ Başka bir deyişle örgütlenme; zihnin meydana getirdiği tasarımlar olan şemaları bir araya getirmesi, tutarlı bir bütün oluşturması ve bilgileri gruplandırmasıdır.

1.1.1 Piaget'ye Göre Bilişsel Gelişim Dönemleri

Piaget'nin bilişsel gelişim modelinin temel görüşü, çocukların her biri bir öncekinden daha karmaşık ve nitelik olarak birbirinden farklı olmak üzere birbirini izleyen bilişsel evrelerden geçmelerine dayanır. Piaget, bilişsel gelişimin yavaş ve aşamalı olduğunu, aşamaların hiyerarşik yapıda olup sonraki evrelerin öncekilerin kazanımlarını da içerdiğini, gelişim konusunda bireysel farklılıkların olduğunu ve her bireyin evreleri atlamadan sırayla geçtiğini öne sürmüştür. O, farklı yaşlardaki çocukların genel muhakeme özelliklerini yansıtan dört bilişsel aşama teklif etmiştir.²⁷ Bunlar; Duyu-Hareket Dönemi, İşlem Öncesi Dönem, Somut İşlemler Dönemi, Soyut-Formel İşlemler Dönemi'dir.

1.1.1.1. Duyu-Hareket Dönemi (0-2 yaş)

Bilişsel gelişim kuramının ilk aşaması olan duyu-hareket dönemi, bebeğin doğumuyla başlayıp üç yaşına kadar devam eder. Bebek kendi varlığını, çevreyi, eşyaları kısacası dünyayı, sahip olduğu duyular ve hareketler ile öğrendiğinden dolayı bu dönem duyu-hareket yahut duyu-motor olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemde bebek, dış dünyayı duyu ve hareketler aracılığıyla keşfetmeye çalışır.

²³ Global Enstitü, **Piaget'e Göre Bilişsel Gelişim Kuramı**, <https://globalenstitu.com/bolum/piagete-gore-bilissel-gelisim-kurami/>, (E.T. 25.05.2020)

²⁴ Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, s.38

²⁵ Mehmet Nas, **“Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi”**, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir 2018, s.26

²⁶ Nas, **“Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi”**, s.26

²⁷ Faruk Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2016, s.51

Bebeklerin ilk davranışları doğuştan getirdiği emme, yakalama, itme, dokunma gibi şematik yapılar olan reflekslerden ibarettir. Ancak bu refleksler şemaların geliştirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Bebek ilk yılda birçok şema geliştirmeye başlar. Süreç ilerledikçe bebek bu reflekslerden uzaklaşır ve bu dönemin en önemli kazanımlarından biri olan *amaç odaklı* davranışlar sergilemeye başlar. Bu davranış tarzında bebek bazı hedeflere ulaşmak için kasıtlı birtakım etkinlikler gerçekleştirir. Ancak bu davranışlar deneme yanılma yoluyla gelişir. İki yaşlarından itibaren çocuk deneme yanılma yoluyla değil, daha ziyade planlı ve amaca dönük davranışlar sergileyecektir.²⁸

Çocuk, bu dönemin bilişsel gelişiminin aşamalarından birini *nesnelerin değişmezliğini (object constancy)* keşfederek başarır. Önceleri bebek için nesne ancak kendi görsel alanı içindeyken vardır. Nesne ortadan kaldırılınca, nesnenin yok olduğunu, artık var olmadığını düşünür. Eline aldığı topun, ya da çingırağın, on dakika önce eline aldığı aynı çingırak ya da top olduğunu bebek bilmez. Onun için her an dünya yeni baştan var olur ve duyu organlarının dışında bir dünyanın varlığı düşünülemez. Bir yaşına doğru çocuk nesnenin değişmezliği kavramını anlamaya başlar ve göz önünden kaldırılan bir nesneyi, etrafına veya masanın altına bakarak arar.²⁹

Bu dönemin son ve bir sonraki dönemin habercisi olan gelişim görevi ise “*ertelenmiş taklit*” tir (*deferred imitation*). Ertelenmiş taklit geçmişte gerçekleşmiş, hâlihazırda olmayan herhangi bir olay veya durumu taklit etmektir. Bu durum çocuğun düşünce gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Çünkü çocuğun bunu yapabilmesi için içsel bir formda başkalarının davranışlarını temsil edebilmesi ve bu temsilleri saatler sonra kullanabilmesi gerekir.³⁰

1.1.1.2. İşlem Öncesi Dönem (2-7 yaş)

İşlem öncesi dönem, çocukların zihinsel anlamda işlem yapabilecek konumda olmamalarından ötürü bu şekilde isimlendirilmiştir. Farklı kaynaklarda sembolik dönem (kavram öncesi dönem) ve sezgisel dönem olmak üzere iki başlığa ayrılarak

²⁸ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.13

²⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016, s.346

³⁰ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.14

da ele alınan bu dönemde, 3 ve 4 yaş civarında çocuklar büyük ölçüde dış dünyayı zihni semboller halinde tasarımıyabilecek güçtedirler, yetişkin ve yaşlıları ile serbestçe etkileşimde bulunabilirler, ancak bu etkileşim *benmerkezcidir (egocentric)*. Zihinsel olarak kendi üzerlerinde yoğunlaşmışlardır, başkalarının görüş açılarını kavrayamazlar. Piaget, bu dönemdeki düşünceden mantık öncesi olarak söz eder.³¹

Bu dönemin bariz özelliklerinden biri de çocukların *korunum (conservation)* ve *tersine dönebilirlik (irreversibility)* ilkelerini henüz kazanamamış olmalarıdır. Korunum, çocuğun bir nesnenin şeklinin veya fiziksel özelliğinin, görüntüsel değişiminin (ağırlık, kütle, miktar) etkisi altında kalmadan, nesnenin aynı kaldığını kavramasıdır. Tersine dönebilirlik ise bir işlemin sonuçlarından hareketle başlangıç durumuna ulaşmayı tanımlar. Örneğin; aynı miktarda bir sıvı, büyük bir bardaktan küçük bir bardağa döküldüğünde, sıvı miktarı değişmediği halde çocuk suyun çoğaldığını düşünür. Bunun tam tersi söz konusu olduğunda yani aynı su küçük bardaktan büyük bardağa döküldüğünde çocuk suyun azaldığını düşünür. Bu örnekteki ilk durum korunum, ikinci durum tersine dönebilirlik ilkesiyle ilgilidir. İşlem öncesi evredeki çocuk mantıksal düşünce biçimine sahip olmadığından söz konusu ilkelerin işlemlerini gerçekleştirememektedir.³²

Bu evrede çocukların büyük bir bölümü, ayrıntıları dikkate almadan, genel olarak algılar ve ilişkisiz obje ve kavramları bütünleştirirler. Buna syncretism yani bütünleştirme denir. Syncretism, birbiriyle ilişkisiz objeler ve fikirler arasında bağıntı kurabilmektir. Çocuk her şey arasında her türlü bağıntıyı kurabilir.³³

Bu dönemin iki önemli kavramı; *animizm* ve *antropomorfizmdir*. Animizm çocuğun cansız nesnelere canlılara davrandığı gibi davranmasıdır. Yani çocuğun canlı cansız ayrımı yapmadan her şeye bir can yüklemesi ve bu canlılığın eşyayı yönettiğini düşünmesidir. Bu düşünce şekli çocuğun zihinsel gelişiminde özellikle de hayal gücünün gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Antropomorfizmde ise çocuk soyut varlıkları insani özelliklerle açıklamaya çalışır. Piaget'nin kuramından hareketle antropomorfizm, çocuğun yabancı olduğu, duyu organlarıyla

³¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.83

³² Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, s.38

³³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.85

algılayamadığı varlıkları bildiği, tanıdığı, aşına olduğu şemalardan hareketle açıklamaya çalışmasıdır.³⁴

Bunlara ilaveten, yaklaşık yedi yaşına kadar çocuklar “Niçin, Nasıl, Ne zaman, Nerede?” gibi soru edatlarıyla farklı farklı sorular sorabilir. Çocukların bu tarz sorularına cevap vermemek ya da onları dikkate almamak onların zihinsel gelişimlerini olumsuz anlamda etkiler. Bu nedenle çocuğun merakını arttırarak keşfedici materyaller sunmak, gelişim açısından önemli yer tutar.³⁵

1.1.1.3. Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş)

Somut işlemler dönemi (concrete operational stage) adı verilen 7-11 yaşları arasında çocuklarda, mantıksal düşünme ve sayı, zaman, mekân, boyut, hacim, uzaklık kavramları yerleşmeye başlar. Çocuklar bu dönemde korunum ilkesini anlayabilirler, çünkü somut işlemleri tersine döndürebilirler.³⁶

Bu dönemde çocuklar, oyuna düşkündürler. Çocuk oyunları, bir bakıma toplumsal yaşamın benzetim (simulation) yoluyla yeniden üretilmesi ve yorumlanmasının anlatımıdır. Oyun, bir bütün olarak bilişsel yetilerin ve özellikle sembolik düşüncenin gelişimi için oldukça yararlıdır. Öte yandan çocuklar bu evrede, önemli ölçüde benmerkezci düşünceden uzaklaşırlar. Kuşkusuz burada oyunlar yoluyla toplumsallaşmanın özel bir yeri vardır. Ayrıca farklı sosyal ilişkiler içinde sürekli etkileşim içinde bulunan çocuk, dış dünyayı anlayarak daha karmaşık şemalar geliştirir. Bu evrede şemalar, yapı, içerik ve nitelik açısından gelişir ve olumlu yaşantılarla desteklenmesi halinde, kavramlar kazanarak zenginleşir.³⁷

On yaşlarına doğru çocuklar birçok konuda dikkatli ve eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Soruları rastgele olmak yerine belirli bir düşünce ürünüdür ve aynı zamanda yargılama gücüne sahiptir. Zaman, mekân ve sayılar hakkındaki kavramları da oldukça geliştirmiştir.³⁸

³⁴ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.15

³⁵ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.16

³⁶ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.109

³⁷ Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, s.41

³⁸ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.17

1.1.1.4. Soyut-Formel İşlemler Dönemi (11 ve üzeri yaş)

Birey artık yetişkin dünyasıyla tam bir iletişim içine girmeye hazırdır, çünkü bilişsel gelişimin en son aşamasına gelmiştir. Formel dönemde çocuk semboller düzeyinden bir aşama ötesine giderek düşünce düzeyine ulaşır. Mantıksal düşüncenin kendini gösterdiği düşünce tarzlarından biri tümdengelimdir ve bilişsel aşamasının bu evresine gelen çocuk, 14 yaşından sonra, aynı bir yetişkin gibi, her iki tür akıl yürütmeyi (tümdengelim ve tümevarım) de kullanabilir.³⁹ Son olarak çocuk yahut ergen, bu dördüncü aşamadayken sadece nesne ve cisimler üzerinde değil, varsayımlar yani ihtimallere dayanan düşünceler üzerinde de akıl yürütebilir.⁴⁰

1.2. DİL GELİŞİMİ

İnsanın geniş çaplı gelişiminde yaşamsal bir önem taşıyan dil gelişimi, bireyin doğumu ile başlayan, belli yaşlarda kritik dönemleri içeren ve nörolojik, biyolojik, bilişsel, çevre gibi faktörlerin birlikte ortaya çıkardığı bir süreçtir. Dil gelişimi de daha evvel belirttiğimiz bilişsel gelişim ve diğer gelişim alanlarında olduğu gibi hiyerarşik bir düzene sahip olup tüm çocuklar için aynı aşamaları içermektedir. Bu gelişimde öğrenme; sosyal çevrenin, çocuğun biyolojik durumunun, algı düzeyinin, genetik yapısının, sosyo-ekonomik koşullarının etkisine bağlı olarak ilerler. Yani birçok alanda olduğu gibi burada da bireysel ve çevresel farklılıkların etken unsur olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Dil gelişimi; dil kazanımlarının hangi yaşlarda nasıl gerçekleştiği, düşüncüyü ifade etme ve konuşmada nasıl bir etkiye sahip olduğu, nasıl roller üstlendiği gibi belli bazı hususların anlaşılabilir hale gelmesi açısından üstünde durulması gereken konulardandır.

Konuyla alakalı detaylara geçmeden evvel ilk olarak bilişsel gelişim ve dil gelişimi arasındaki ilişkiye açıklık getirmemiz gerekmektedir. Bu iki durum arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusu, araştırmacıları farklı yaklaşımlara yöneltmiştir. Yaklaşık iki ve beş yaşları arasında zihindeki tümel kavramların aktif hale gelmesi

³⁹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranış**, s.352

⁴⁰ Jean Piaget, "Cognitive Development in Children: Piaget Development and Learning", **Journal of Research in Science Teaching**, 1964, <https://micpp.org/files/psychoanalysis/warren-on-development/Piaget-Cognitive-Development-in-Children.pdf>, (E.T. 28.05.2020), s.177

ve dış dünyadaki nesnelerin keşfedilmesiyle düşünce ve kelimelerde ciddi bir artış olduğu görülür. Bu yaşlarda çocuk nesneleri sembollerle anlatmaya başlar, yani çocuk sembolleri kullanma becerisine ulaşmış olur. Bu beceri ve kazanımlar doğrultusunda bazı psikologlar, sembolik düşünmenin temelinde dil gelişiminin yattığını iddia ederken Piaget, dil gelişiminin temelinde sembolik düşünmenin olduğunu kabul eder ve ona göre dil gelişimi, çocuğun bilişsel gelişiminin belirli bir aşamaya ulaşmasının doğal bir sonucudur. Bu bağlamda Piaget, “bilişsel gelişimin temelinde dil gelişimi değil, aksine, dil gelişiminin temelinde bilişsel gelişim yatar” anlayışını savunmaktadır.⁴¹ Psikoloji ve eğitim alanında hazırlanan kitapların çoğunda, araştırmacıların ilk etapta bilişsel gelişimi daha sonra da dil gelişimini ele almaları Piaget’nin anlayışının daha makul olduğunu göstermektedir.

İletişim kurmanın en önemli aracı, dildir. İnsanlar tarafından üretilen ve geliştirilen semboller ve anlamları, dille ifade edilir.⁴² Yavuzer’in belirttiği üzere; “Piaget’ye göre dil, dünyayı temsil eden semboller sistemidir.”⁴³ Buna ek olarak, Başaran dil kelimesini; “İnsanın düşündüğünü çevresine iletme için, yapısı, kuralları belirlenmiş sözel simgeler (sözcükler) takımı”⁴⁴ şeklinde tanımlamıştır. Umumi anlamda belirtmek gerekirse dil; içinde bilişsel süreçleri barındıran, düşünceyi yapılandıran, gerek sözlü gerek yazılı bir şekilde kültür, duygu, düşünce, bilgi aktarımını sağlayan, insanlar ve toplumlar arasındaki iletişimin temel unsurudur. Dil gelişimi ise; kelimelerin, sayıların, sembollerin kazanılması, saklanması ve dilin kurallarına uygun olarak kullanılmasının gelişimidir.⁴⁵

Dil gelişimi doğrultusunda farklı araştırma alanı olan disiplinlerde birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Konuya ilişkin çalışmalar yapan psikologlar ve eğitimciler, çocukların dil gelişiminin ve dil öğrenimlerinin nasıl gerçekleştiğini farklı yaklaşımlarla ele almış, bu yaklaşımları *Davranışçı Kuram*, *Sosyal Öğrenme Kuramı* ve *Psiko-linguistik Kuram* ile açıklamışlardır.

⁴¹ Cüceloğlu, **İnsan ve Davranış**, s.348-349

⁴² Gülten Ülgen, **Eğitim Psikolojisi**, Alkım Yayınları, İstanbul 1997, s.150

⁴³ Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, s.40

⁴⁴ Başaran, **Eğitim Psikolojisi**, s.108

⁴⁵ Ersanlı ve Uzman, **Eğitim Psikolojisi**, s.81

Davranışçı kurama göre; bebeğin çıkardığı sesler yetişkinler bilhassa da ebeveynleri tarafından aldığı ödüller sayesinde pekiştirilir, bebekle konuşurken günlük hayatla ilgili kavramların kullanılmasına özen gösterilir, bu durum sık sık tekrar edilir ve bebek zamanla konuşmaya başlar. Sosyal öğrenme kuramına göre; çocuğun dil gelişiminde hem dışsal faktörler hem de içsel faktörler etkilidir, bunlarla beraber ve daha baskın olan faktör ise çocuğun içinde bulunduğu sosyal çevredir. Psiko-linguistik kuram ise; çocuğun birçok dili öğrenme yeteneğiyle doğduğunu ve sadece çevrelerinde konuşulan dili içselleştirdiğini, zihinsel olarak belirli bir olgunluğa eriştikten sonra konuşmaya başladığını savunmaktadır.⁴⁶

Dil gelişiminde birkaç evre vardır. Çocuk önce ağlar; sonra, ba-ba, me-me, de-de gibi cıvıltılı sesler çıkarır; fakat bunlar, henüz bir “sözcük” yani “dil ” sayılmaz. Sesler, çocuklar tarafından bir amaçla, yani anlamlı olarak kullanıldığı zaman, bir sözcük, yani dil olur.⁴⁷ Binbaşioğlu’nun vurguladığı gibi yaklaşık bir yaşına kadar olan bu dönemin ilk ayları *babıldama*, *cıvıldama* veya *lalasyon*⁴⁸ olarak isimlendirilir ve bu dönem çocuğun dil gelişiminin temelini oluşturacak alıştırıcıları içeren ilk safhalar olarak kabul edilir. Çocuklar iki yaşına ulaştıklarında ise amaçlarını ifade edebilecek iki kelimelik bir konuşma düzeyine ulaşırlar, bu döneme ise *ilk cümleler dönemi* denir.⁴⁹ İki yaşındaki çocuğun ilk kelimeleri arasında genel olarak isimler başta gelir bunu fiiller, sıfatlar, edatlar takip eder, zamirler ise genellikle sonraki dönemde ortaya çıkar.⁵⁰

Üç yaş civarına ulaşan çocukların konuşmaları önceki aşamalara göre daha yetkin bir seviyededir. Soru kalıplarıyla başlayan cümleler de ilk olarak bu yaş civarında gerçekleşir. Üç yaşındaki çocuğun bildiği kelime ve kavramlarla düşünebilme hızı, düşündüklerini sese dönüştürebilme hızından daha fazla olduğu için bazı sözcükler telaffuz edilmeyebilmekte veya yanlış söylenebilmektedir. Bu

⁴⁶ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.19

⁴⁷ Cavit Binbaşioğlu, **Eğitim Psikolojisi**, Yargıcı Matbaası, Ankara 1995, s.132

⁴⁸ Jean Piaget ve Barbel Inhelder, **Çocuk Psikolojisi**, Orçun Türkay (Çev.), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020, s.74 (Lalasyon; Çoğunlukla tıp alanında, bebeklerin çıkardığı anlaşılmas sesler ve gevelemeler için kullanılır. Bkz., <https://www.ilachakkinda.com/lalasyon-nedir-ne-demek-9099>, E.T. 28.05.2020)

⁴⁹ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.20-21

⁵⁰ Elvan Karacan, “Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi”, **Klinik Psikiyatri**, 2000, https://www.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_3_4_263_268.pdf, (E.T. 28.05.2020), s.265

yaştaki çocuk, konuşurken ses tonunu duruma göre değiştirir, yükseltip alçaltabilir. Bu yaş çocuğu anlatılan öyküleri ve büyüklerin sohbetlerini ilgi ile dinler. Bu dönemde genellikle kısa hikâyelerden hoşlanan çocukla doğrudan ilgilenmek onun kelime dağarcığının da hızlı bir şekilde gelişimine sebebiyet verir.⁵¹

Dört yaş çocuğunun kelime haznesinde ciddi bir gelişme vardır. Bu yaşta konuşan bir çocuğun kelime sayısı neredeyse 1550 sözcüğe ulaşmıştır. Çocuk bu yaşta sayıları ezbere sayar, sık sık konuşur ve ana renkleri söyleyebilir. Bu yaş çocuğunun merakı oldukça yüksek bir seviyededir, bu doğrultuda zihinsel gelişiminin de etkisiyle sık sık soru soran ve verilen cevapları dikkatle dinleyen çocuğun dil kazanımında ilerleme görülür.⁵²

Beşinci yaşta çocuk, sözcüklerin anlamlarını o şeylerin niçin kullanıldıklarını söyleyerek tanımlayabilir.⁵³ Artık çocuk dilinin geride bırakıldığı bu yaşta, uzun cümleler kurmaya başlar. Neredeyse her şeyin nedenini merak eder, soyut şeyler hakkında soru sormaya başlar. Sözlü olarak ayrıntılı bilgi verebilir, söylemek istediğini dile getirmeden önce düşünür sonra konuşur. Beş yaş çocuğu hikâye dinlemekten büyük zevk alır.⁵⁴

Artık okul çağına ulaşan ve gelişimi kademe kademe ilerleyen çocuğun sınıf ortamındaki konuşmalara katılması, konuşmaları dinlemesi, kendini ifade etmesi ve okuma yazma etkinlikleriyle ilgilenmesi doğrultusunda dil kazanımında ilerleme olduğu görülür. Okul çağı; Piaget'nin gelişim kuramında, somut işlemler ve soyut işlemler dönemini kapsamaktadır. Dil edinim kuramlarından hareketle de en kapsamlı gelişimin olduğu dönemdir. Söz konusu yaş dönemlerinde en karmaşık süreçlerin de geliştiğini düşünecek olursak, okul çağı çocuklarının, dili en etkili ve kapsamlı kullanmaya başladıkları dönem olduğu görülür. Bu dönemde çocukları konuşmaya teşvik etmek, cesaretlendirmek; dilbilgisi kurallarına uygun ve doğru

⁵¹ Zeynep Nezahat Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, DEM Yayınları, İstanbul 2014, s.26-27

⁵² Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.33-34

⁵³ Binbaşoğlu, **Eğitim Psikolojisi**, s.133

⁵⁴ Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.40-41

kelimeler kullanarak çocuklara model olmak onların dil gelişimine katkı sağlayabilir.⁵⁵

Sonuç olarak; çocuğun dil gelişiminin ilk aylardan itibaren temel seslerle başladığını, birinci yaşın sonlarına doğru anlamlı kelimeleri çıkarabildiğini, üçüncü yaşın başlarında anlamlı konuşmalara ulaşabildiğini, okul çağında ise neredeyse en iyi seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Aslında çocuk, dil gelişimine yardım edecek duyu organlarının algılama gücünü kazanmasından itibaren, bu gücün elverdiği ölçüde, dil öğrenmeye başlamakta ve bu sayede gelişimini sürdürmektedir.⁵⁶

1.3. DİNİ DUYGUNUN KAYNAĞI VE GELİŞİMİ

Din, insanlık tarihi boyunca insani deneyimle ilgili en önemli olgulardan biri olmuştur. İnsan topluluğunun bulunduğu her alanda dinin etkilerini görmek mümkündür. Bu tarihi gerçeklik doğal olarak dinin kaynağı ve gelişimi gibi konuların araştırılması, incelenmesi ve tartışılmasını gerektirmektedir. Bu konuda özellikle sosyal bilimler alanında bu gerçekliği açıklamak için birçok çalışma yapılmıştır.⁵⁷

İnsanın sevmeye, bağlanma, merak, saygı, mutluluk, korku vb. duyguları vardır. Oruç, bütün duyguların insanda dini duygunun gelişmesinde ayrı ayrı rol oynadığını söylemektedir.⁵⁸ Bireyin kişiliğini etkileyen unsurlardan birisi olan din duygusuyla ilgili araştırmacıların cevap aradığı birçok soru bulunmaktadır: Din duygusu insanın çocukluğunda etkilendiği olayların bir sonucu olarak mı ortaya çıkmaktadır yoksa gerçekten insan, doğuştan bir takım psişik (rûhî) duygulara sahip olarak mı doğmaktadır? Bir başka deyişle insanın fitratı nedir? İnsanda fitratın oluşumu, doğuştan mı yoksa çevre faktörlerinin etkisiyle mi ortaya çıkmaktadır? Bu duygunun oluşumunda bir kişi (şahsiyet) olarak insanın rolü ve etkisi nedir? Çocukta dînî bir

⁵⁵ Ersanlı ve Uzman, **Eğitim Psikolojisi**, s.85

⁵⁶ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2015, s.169

⁵⁷ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.37

⁵⁸ Cemil Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2010, http://isamveri.org/pdfdrq/D03296/2010_3/2010_3_ORUCC.pdf, (E.T. 09.06.2020), s.79

duygunun teşekkülünde anne-babanın (çevre) ve din dilinin sahip olduğu değer nedir?⁵⁹

Bu soruların temeli olan dinin kaynağına yönelik gerçekleştirilen çalışmalar doğrultusunda bazı araştırmacıların konuyla ilgili kanaatleri şu şekildedir: James, din duygusunun bilinçle belirgin hale geldiğini ve devamlı kaldığını savunur yani ona göre din duygusu diğer duygular gibi insanda tabii ve gayri şuuridir.⁶⁰ Jung, insanda Allah'ı bulmak için kendisini arayışa sürükleyen bir arzu bulunduğunu ileri sürmüş, Elkind dinin en azından bazı yönlerinin, zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan belli bilişsel ihtiyaç kategorilerinde bulunabileceğini belirtmiştir. Dunlap ve Toman gibi psikologlar nörofizyolojik olarak gerçekleştirdikleri araştırmalar sonucunda dinin kaynağına yönelik herhangi bir bilgiye ulaşamadıklarını ifade etmiş, Allport ise dinin kesbi olduğunu, yani doğuştan olmayıp sonradan kazanıldığını iddia etmiştir.⁶¹

Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere araştırmacılar, dinin kaynağına yönelik yaptıkları çalışma ve testler neticesinde iki gruba ayrılmıştır. Bazı araştırmacılar, dinin insanın tabiatında doğuştan var olduğunu, insan ruhunun Allah'a inanma doğrultusunda programlandığını, bunun kendiliğinden ve hatta genetikle ilgili olduğunu kabul ederken; diğerleri, bunun tam aksini savunarak insanda böyle bir biyolojik alt yapının bulunmadığını, varsa bile bunun tespit edilemeyeceğini iddia etmiştir.⁶² Başlarda söz konusu araştırmaların neticesi; dinin insanda doğuştan var olduğu veya olmadığı şeklinde sonuçlanmış olsa da son bir asır içinde din psikolojisi alanında yapılan araştırmalarla, çocuğun dine yabancı olmadığı, ya da dini bakımdan istidat ve kabiliyetli olduğu hususu, yeni ve farklı boyutlar kazanmış bulunmaktadır.⁶³ Çocuğun içerden gelen dini duygu ve düşüncelere yetenekli olup olmadığı konusunda gerçekleştirilen bilimsel araştırmalarda, çocuğun dünyaya gelirken sadece tabula rasa (zihinde doğuştan gelen hiçbir bilginin olmaması, boş

⁵⁹ Ali Baz Bilici, "Çocukta Dini Duygunun Teşekkülü", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, http://isamveri.org/pdfdrg/D02042/2012_1/2012_1_BILICIAB.pdf, (E.T. 09.06.2020), s.190

⁶⁰ Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.61

⁶¹ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.21-23

⁶² İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu (Ed.), **Din Eğitimi**, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2020, s.39

⁶³ Muhammed Ali Yazıbaşı, "Okulöncesi Çocuklarda Dini Duygunun Kökenleri ve Beslenme Kaynakları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/19382/205715>, (E.T. 09.06.2020), s.327

levha) olarak gelmediği, Allah'ın varlığını kendi evresindeki kazanım ilkelerine göre anlamlandırdığı, zihnindeki Allah kavramını genel olarak içerisinde bulunduğu topluluk ya da cemaatlere göre şekillendirdiği ve çocuğun dine yabancı olmadığı kanıtlanmış görünmektedir.⁶⁴

Netice itibariyle çocuğun ister istemez güçlü bir varlık ile zihinsel planda irtibat kurduğu⁶⁵, fitratın insanın özgün yaratılışı⁶⁶ olup çocukta doğuştan bir inanma gücü ve eğilime sebebiyet verdiği, ayrıca çocuğun sahip olduğu inancın güçlenmesi için de dış etkenlerle beslenmesi gerektiği bilinmektedir.⁶⁷ Bu doğrultuda var olan potansiyelin aktif hale getirilmesi için dikkat edilmesi gereken hususlar ve bu duygunun gelişimini etkileyen bazı faktörler bulunmaktadır.

Dünyaya geldiği andan itibaren yeni bir gelişim sürecine giren birey, gerek fiziksel gerek ruhsal yönden her türlü etkiye açıktır. Onun bedensel, duygusal, sosyal ve zihinsel gelişimi kalıtsal özelliklerinin yanı sıra çevresel etkenlerin de izini taşımaktadır. Dini duygu ve düşünce gelişimi de, diğer gelişim özellikleri gibi bireyin iç dinamiklerine ve yaşanan toplumsal çevrenin etkisine bağlı olarak gerçekleşir.⁶⁸

Dini gelişim üzerindeki en baskın çevresel etki aileden gelir. Zira dini inancın temelini atıldığı çocukluk dönemi, baskın sosyal etki altında gerçekleşir. Çocuklar için aile, dinin pratik düzeyde ilk olarak öğrenildiği sosyal ortam anlamına gelir. Aile ortamında farkında olarak yapılanlar kadar farkında olmadan yapılanlar da hem doğrudan hem de dolaylı olarak çocukların dini gelişimi üzerinde son derece etkilidir. Ailenin çocuğun dindarlığı üzerindeki etkisi, sadece çocuğa birtakım dini öğretileri öğretmek veya model olmakla kalmaz. Bu durum dinin aile içi iletişime ve ailenin çocuğun diğer sosyal ilişkileriyle ilgili yönlendirmelerine olan etkisiyle dini

⁶⁴ Bkz., Kerim Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012, s.29; Aybiçe Tosun ve Kübra Yıldız, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Amasya İlahiyat Dergisi**, 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amaillad/issue/45383/539556>, (E.T. 11.06.2020), s.128

⁶⁵ Abdurrahman Dodurgalı, **İbn Sina Felsefesinde Eğitim**, İFAV Yayınları, İstanbul 1995, s.165

⁶⁶ Muhiddin Okumuşlar, **Fıtrattan Dine**, Yediveren Yayınları, Konya-2002, s.29

⁶⁷ Celalettin İçmeli, "Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi", **Konuralp Tıp Dergisi**, 2013, <http://www.konuralptipdergi.duzce.edu.tr/Sayfa/2520/2013-sayi--3>, (E.T. 11.06.2020), s.69

⁶⁸ A. Betül Aksu, **"Medya, Çocuk ve Din Eğitimi"**, ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2004, s.44

sosyalleşmeyi de etkiler. Çocukluk döneminde kazanılan pek çok alışkanlığın hayatın ileriki dönemlerinde sıklıkla tekrar edildiği düşünülürse, ailenin bu konudaki etkisi daha iyi anlaşılabilir. Ailenin dini gelişim üzerindeki etkisi sadece çocukluk ve gençlik yıllarıyla sınırlı kalmayıp, ömür boyu devam eden bir özelliğe sahiptir.⁶⁹ Kısacası inanca dair doğal bir eğilime sahip olan çocuğun dini inancı da ailede dine verilen değere uygun bir gelişme gösterir. Dinin ailede merkezi bir değere sahip olup olmaması yahut ailenin dine karşı olumlu veya olumsuz tavırları çocuğun dini gelişimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.⁷⁰

Çocuğun dini gelişiminde sosyal çevrenin de etkisi göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Bir inanca veya dine bağlı bir çevrede doğan ve büyüyen bir çocuğun, nasıl ki o çevrenin duygu ve düşünce yapısından, yaşam biçiminden etkilenmemesi mümkün değilse, aynı şekilde dini duygu ve düşüncelere de uzak kalması mümkün değildir.⁷¹ Nitekim çocuğun içinde bulunduğu çevre belli bir kültür çeşidinin özelliklerini yansıtır. Çocuğun inancının renklenmesinde, şekil almasında kültür değerlerinin etkisi vardır. Çevresinde ibadet yerlerinin bulunması, câmi, dinî kurslar, örgün eğitimde aldığı dersler, okuduğu kitap, gazete, yayınlar, görsel basım, radyo programları, sanat eserleri inanç duygularını zenginleştiren faktörlerdir.⁷²

Tüm bunlar göstermektedir ki, sağlıklı bir dini gelişim için birçok alanda olduğu gibi bu alanda da öncelikli büyük görev anne-baba yahut çocuğun gelişimini üstlenen kişilere düşmektedir. Din duygusu kendine has bir özellik taşısa da birçok duyguyla ilişkilidir. Bu yüzden sevgi, bağlanma, güven, himaye edilme gibi duygular geliştirildikçe din duygusu da gelişmektedir. Dolayısıyla çocukluk dönemi din eğitiminde, bu türden duyguların geliştirilmesi ve zenginleştirilmesine de özen gösterilmelidir.⁷³ Bununla beraber çocuğun yetiştirildiği sosyal çevrenin özellikleri ile aileden sonraki eğitiminin hangi kurumlarda nasıl gerçekleştiği hususları da dini gelişim bağlamında önem taşıyan belirleyici unsurlardır.

⁶⁹ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.37-39

⁷⁰ Ahmet Koç, “Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi”, **Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu**, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s.636

⁷¹ Mustafa Tavukçuoğlu, “Okulöncesi Çocuğunun Eğitiminde Din Duygusu ve Din Eğitimi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19706/210527>, (E.T. 11.06.2020), s.57

⁷² İcmeli, “Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi”, s.71

⁷³ Turan ve Nazıroğlu (Ed.), **Din Eğitimi**, s.232

Dinî duygu ve düşüncenin bebekte bir nüve şeklinde mevcudiyetine inanılmaktadır. Çünkü çocukluğun ilk yılları bir tohum hükmünde olup, geleceği bünyesinde taşır. Bunun yanı sıra onun ruhunda dinî inancın tohumlarının mevcut olduğu, Allah'ın varlığına inanmaya ve dini kabul etmeye hazır durumda bulunduğu söylenilmektedir.⁷⁴ Bebeklik dönemi, henüz gelişim aşamalarının ilk zamanlarını temsil ettiğinden ve bebek bilişsel anlamda yeterli düzeyde gelişmediğinden diğer alanlarda olduğu gibi dinî anlamda da neredeyse herhangi bir belirtinin söz konusu olmadığı zamandır. Kısacası dini inanç bebekte "bi'l-kuvve" dir, " bi'l-fiil" değildir. Clark'ın da belirttiği gibi, daha basit insani vasıf ve yeteneklerin ortaya çıkması dahi zamana ve gelişime bağlıyken bu denli soyut kavramların olduğu bir alanın hemen ortaya çıkmasını beklemek mümkün gözükmemektedir.⁷⁵ Çocukların dini gelişim özelliği ile ilgilenen çalışmalara baktığımız zaman dini gelişimin ilk başlangıcı olarak üç yaş esas alınmakta ve bunun gerisine giden bir çalışmaya rastlanmadığı gibi üç yaş öncesi, dini bir gelişim özelliğinin ortaya çıkmadığı (pre-religious) bir dönem olarak tanımlanmaktadır.⁷⁶

Çocuğun dini gelişimindeki üç altı yaş dönemini; Goldman 'hayal evresi'⁷⁷, E. Harms 'peri masalı',⁷⁸, Fowler 'sezgisel-projektif inanç',⁷⁹ olarak tanımlamaktadır. Söz konusu ilk çocukluk evresinde bilişsel ve dil gelişimine paralel olarak dini tezahürler daha belirgin bir hal alır. Çocuk, çevresindekilerin her türlü hareketini bilinçli veya bilinçsiz olarak taklit ve tekrar eder. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dini motifli davranışlara içten gelen duygularla yönelir ve onların dini yaşantılarından örnek alarak, kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Zihinsel bakımdan, henüz tenkit özelliğine kavuşmadığı için çocuk kendisine sunulanları aynen kabul eder. Kendisine anlatılan ve söylenen her şeye inanmaya yatkındır. Bu evredeki çocuk, dini kavramlar hakkında çeşitli sorular sorar ve aldığı cevaplara düşünmeden, şüphelenmeden ve itiraz etmeden inanır. Bu durum çocuğun kolay

⁷⁴ Bilici, "Çocukta Dini Duygunun Teşekkülü", s.192-193

⁷⁵ W. Houston Clark, "Çocuklukta Din", Adil Çiftçi-Murat Yıldız (Çev.), **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, http://isamveri.org/pdfdrg/D00036/1998_10/1998_10_CIFTCIA_YILDIZM.pdf, (E.T. 11.06.2020), s.184

⁷⁶ Ali Kuşat, "Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi", **ERUIFD**, 2012, http://isamveri.org/pdfdrg/D00038/2012_15/2012_15_KUSATA.pdf, (E.T. 11.06.2020), s.42

⁷⁷ Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.65

⁷⁸ Kuşat, "Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi", s.44

⁷⁹ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.69

inanırlık özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu yaşlardaki çocuklarda görülen dinin en belirgin özelliği, hemen hemen her söylenene inanmaktır.⁸⁰ Kısacası çocukta doğal bir yönelim olarak varlığını gösteren din; taklit, özdeşleşme ve öğrenme süreçlerinden geçerek ortaya çıkar. Bu dönemde çocukların dinden anladıkları şey, bir takım söz ve ifadelerin ezbere tekrarı ve bazı dini pratiklerin taklidinden ibarettir. Ayrıca antropomorfizm de bu dönemin önemli bir dini gelişim özelliğidir.⁸¹

İlk senelerde taklit, özdeşleşme, çevreye itaat ve büyükleri memnun etme gibi özellikler ağır bassa da çocuğun düşünce dünyası gelişmeye başlayıp entelektüel olgunluğa ulaştığında Clark'ın da ifade ettiği üzere, şaşırtıcı bir kendiliğindenlik ve yenilik işaretleri zuhur etmeye başlar. Zira dini tecrübenin özü olarak tarif ettiğimiz asıl dini davranış tipinin ümit verici belirtileri de orada bulunur.⁸²

Yaklaşık 3-4 yaşları çocuğun dini ilgilerinin altın çağıdır.⁸³ Bu dönemdeki çocuğun zamanla sorduğu sorulardaki derinlik de artmaya başlar. Çocuk, “ben nasıl doğdum, bizi kim yarattı, her şey nereden geldi, niçin var olduk”⁸⁴ tarzındaki sorularla ontolojik anlamda varlığı, epistemolojik anlamda ise bunun başlangıcının nasıl olduğunu kendiliğinden gelişen bir sorgulama düzeyine geçer. Bu sorulara verilecek doyurucu cevaplarla çocuk din ve her şeyi yaratan bir Allah olduğu fikri üzerine daha iyi düşünme fırsatı bulacak ve bu onun dini gelişimine önemli bir katkı sağlayacaktır.

Dini gelişimde üç altı yaş döneminden sonraki evre, yedi on iki yaş aralığını kapsayan dönemdir. Bu dönemi E. Harms ‘realistik-gerçeğe uygun dönem’⁸⁵, Goldman ‘gerçekçi evre’⁸⁶, Fowler ise ‘efsanevi-literal inanç’⁸⁷ olarak isimlendirmiştir. Bu evredeki çocukta, bilinçli ve gerçekçi bir din anlayışı oluşmaya

⁸⁰ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2004, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4520/62206>, (E.T. 11.06.2020), s.212

⁸¹ Turan ve Nazıroğlu (Ed.), **Din Eğitimi**, s.224

⁸² Clark, “Çocuklukta Din”, s.201

⁸³ Ernest Harms, “The Development of Religious Experience in Children”, **The American Journal of Sociology**, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2, p.115; Akt. Oruç “Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, s.91

⁸⁴ Muhammet Şevki Aydın, **Din Eğitimi Bilimi**, Kimlik Yayınları, Kayseri 2018, s.62

⁸⁵ Kuşat, “Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi”, s.44

⁸⁶ Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.65

⁸⁷ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.69

başlar. Özellikle 7-9 yaşı dini inancın uyandığı ve geliştiği bir dönemdir. Çocuğun akli ve ruhi gelişmesine paralel olarak dine karşı ilgisinde de gelişmeler olur.⁸⁸ Ancak çocuk, bilişsel anlamda henüz soyut işlemler dönemine geçmemiştir. Bu nedenle dine dair gözlemleyebildiği ibadetleri, çevresinde şahit olduğu dini kavramları ve sembolleri kendi içinde anlaşılır kılması daha muhtemeldir.

Harms'ın⁸⁹ ve Goldman'ın⁹⁰ 'bireysel evre' olarak adlandırdıkları 12 yaş ve üzeri dönem ergenlik aşamasıdır. Bu dönemde çocukluk döneminden farklı olarak ortaya çıkan şüphe, bunalım, çatışma vb. durumlar, bir taraftan kişiliği biçimlendirirken diğer taraftan dini gelişimi de şekillendirir. Eleştirel düşünce gücüne ulaşan ergenler, çocukken itirazsız bir şekilde kabul ettikleri birçok hususu artık tenkit süzgecinden geçirmek isterler. Onların bu tenkitçi düşüncesinin ardında fikri açıklık ihtiyacı ve doyurucu bilgiye ulaşma arzusu önemli rol oynar.⁹¹ Çocukluk döneminde yetiştiği ortam ve öğrendiği dini anlayış temeline göre ergenlerin bir kısmı bu evreyi dini sorumluluklarına dikkat ederek geçirirken diğerleri henüz netleştirmedikleri bazı konulardan dolayı dini sorumluluklarında ihmalkâr davranabilmektedir.

Son olarak; nasıl ki her gelişim döneminin kendine has bazı ilkeleri mevcutsa, dini gelişimin de üzerinde durulması gereken önemli ilkeleri bulunmaktadır;

- Dini gelişimin kendine mahsus bir sıra ve düzeni vardır.
- Dini gelişim diğer gelişim alanları ile bir bütünlük içerisinde gerçekleşir.
- Dini gelişimde erken çocukluk dönemi kritik bir öneme sahiptir.
- Dini gelişimde çocukların ilgi ve merakları esastır.
- Dini gelişim doğal bir dini ortamda gerçekleşir.
- Dini gelişimde duygular ve hayal gücü önemli bir yere sahiptir.

⁸⁸ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini...", s.213

⁸⁹ Tosun ve Yıldız, "Erken Çocukluk Dönemi...", s.128

⁹⁰ Cihandide, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, s.65

⁹¹ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.137

-Dini gelişimde din dilinin⁹² kazanılması esastır.⁹³

Çocuklarda dini gelişime dair belirtilerin hangi evrelerde nasıl geliştiği sorularının incelendiği bu bağlamda ele alınması gereken bir diğer konu da çocukların zihinlerinde Allah hakkında olgunlaşan düşüncelerdir. Genel olarak ‘Allah Tasavvuru’ başlığıyla karşımıza çıkan bu konu, önemine binaen ayrı bir başlıkta detaylandırılacaktır.

1.4. ALLAH TASAVVURU

Sözlükte; “göz önüne getirme, bir şeyi zihinde canlandırma, tasarlama” anlamındaki tasavvur, herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturur.⁹⁴ Bununla ilişkili olarak Allah tasavvuru da bireylerin çocukluk dönemleriyle beraber zekâ gelişim süreçleri, kazandıkları bilgiler ve yaşam tecrübeleri ile yetiştiriliş tarzlarına bağlı olarak içinde bulundukları dini yaşam biçimiyle Allah’ı zihinlerinde canlandırmaları ve anlamlandırmaları olarak tanımlanabilir.⁹⁵

Çocukların Allah tasavvuru, yaş ilerledikçe gelişir ve sosyal, kültürel, eğitimsel ve mezhepsel değişkenlerle birlikte şekillenir.⁹⁶ Çayır, Allah tasavvurunu şekillendirmede etkili olan diğer bir faktörün de kutsal metin açıklamaları olduğunu belirtir.⁹⁷ Hakikaten de dinler kutsal metinleriyle inananlarına Allah’ı nasıl kavramlaştıracaklarını ve nasıl tasavvur edeceği konusunda bir çerçeve çizebilmektedir.⁹⁸ Bu doğrultuda mensup olunan dinin öğretilerinin, inanılan Allah ve bunun hakkında açıklama yapan ayetlerin ve bunların konuşulduğu bir çevrenin,

⁹² Din dilinin konusunu büyük ölçüde Tanrı’nın varlığı, mahiyeti, Tanrı-insan ve Tanrı-tabiat ilişkisi ile ilgili teolojik ifadeler oluşturur, en dar anlamıyla din dili, Tanrı hakkında konuşmaktır. Bkz., Turan Koç, **Din Dili**, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.20-21

⁹³ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.47-57

⁹⁴ Türkiye DİA, “**Tasavvur**”, 2011, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvur>, (E.T. 12.26.2020)

⁹⁵ Rümeyza Nur Türker, “**Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı: 7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2019, s.11

⁹⁶ Türker, “**Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda...**”, s.11

⁹⁷ Celal Çayır, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, http://isamveri.org/pdfdr/D02042/2013_2/2013_2_CAYIRC.pdf, (E.T. 12.06.2020), s.29

⁹⁸ Murat Yıldız ve Vehbi Ünal, “Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2017, <http://www.itobiad.com/tr/download/article-file/334851>, (E.T. 12.06.2020), s.14

doğal bir şekilde çocuğun zihnindeki tasavvur üzerinde tesir bırakabileceğini kolaylıkla söyleyebiliriz.

Sınırlı bir varlık olan insanın doğrudan tecrübe edip karşılaşmadığı, bizatihi idrak etmediği Allah'ın gerçek mahiyetini kavraması, O'nu bütün özellikleri ile tasavvur etmesi imkânsız bir durumdur.⁹⁹ Bu, insan algısını aşan düzeyde bir gerçeklik olsa da çocukların Allah tasavvurunun nasıl olduğunu merak eden bazı araştırmacılar konuyla bizatihi ilgilenmiştir. Örneğin Yıldız¹⁰⁰ kapsamlı bir çalışmayla, Allah tasavvurunun gelişimini açıklamaya yönelik yaklaşımları ele alarak birçok psikoloğun konuya bakış açısını, din ve kültürün Allah tasavvuru üzerinde değişken faktörler teşkil ettiğini titizlikle detaylandırmıştır. Ayrıca yaklaşık 18 soruluk bir anket formuyla çocuklar üzerinde yaptığı bir çalışmada doğrudan onların verdiği cevapları yorumlayarak hazırladığı eser, konuya ışık tutma açısından oldukça kayda değer bir çalışmadır. Yavuz'un eseri¹⁰¹ de bu konuda birçok araştırmacıya ilham olacak bir özelliğe sahiptir. Nitekim kendisi de hazırladığı sorulara çocuklar tarafından verilen cevapları tasnif ederek bu cevapları Allah tasavvuru bağlamında değerlendirmiştir. Gündüz¹⁰² de dini tasavvur başlığı altında çocuklara sorduğu sorularla gerçekleştirdiği mülakat neticesinde elde ettiği bulguları ve yaşlara göre verilen cevapların değerlendirmesini kaleme almıştır. Bu ve benzeri çalışmalara baktığımız zaman çocukların yaşları doğrultusunda gelişen Allah tasavvuru hakkında genel olarak şunları söylemek mümkündür.

Bir önceki başlıkta belirttiğimiz gibi bebeklik dönemi birçok potansiyelin bi'l-kuvve halinde olup henüz bi'l-fiil aşamasına geçmediği dönemdir, o nedenle Allah tasavvurunun gelişimini üç yaş ile başlatmak gerekmektedir. Üç ve altı yaş evresindeki Allah tasavvuru, çocuğun dini gelişimiyle doğru orantılı olarak gelişmektedir yani bu aşamada daha çok hissi, duygusal, taklide dayalı bir Allah tasavvuru anlayışı hâkimdir. Bu dönemdeki baskın iki özellik bilişsel gelişim

⁹⁹ Çayır, "Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma", s.27

¹⁰⁰ Murat Yıldız, **Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2007, s.1-229

¹⁰¹ Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, s.109-132

¹⁰² Fatma Gündüz, "Okulöncesi Çocuklarda Dini Tasavvurlara Psikolojik Bir Yaklaşım", **Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu**, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s.727-742

konusunda da belirttiğimiz gibi ‘antropomorfizm’ ve ‘animizm’dir.¹⁰³ Bu bağlamda değerlendirdiğimiz zaman bahsi geçen kavramlar sırasıyla, çocuğun insana has özelliklerin Allah’ta olduğunu düşünmesi yani Allah’ı insan şeklinde hayal etmesi ve evrendeki her şeyin bir ruh taşıdığını zannetmesi anlamlarına gelir. Buna ek olarak çocuk, söz konusu evrede kendisine okunan hikâyelerdeki güçlü kahramanlarla da Allah’ı özdeşleştirebilir. Bu düzeydeki bilişsel yeterlikle çocukların zaten soyut bir Allah tahayyülü oluşturmaları mümkün değildir. Bu yüzden Allah’ı genellikle büyük, güçlü ve kuvvetli bir insan şeklinde algılarlar.¹⁰⁴

Yedi ve on iki yaş evresinin ilk senesinde çocuklar tarafından Allah için fiziksel özelliklerden bahsedilir ve insana ait özelliklerle düşünülen, elle tutulabilen, somutlaştırılmış bir Allah tasavvur edilir¹⁰⁵ yani antropomorfist tasavvura dayanan anlayış yedi yaşındaki çocuklarda hala devam etmektedir. Sekiz yaşından itibaren antropomorfizm hafifler ve çocuklar Allah’ı diğer insanlardan farklı, onlara benzemeyen çok büyük ve çok yüce bir insanın tezahürleri altında tahayyül eder.¹⁰⁶ Allah’ın mekânı olarak gökyüzünde olduğu, özellikleri olarak kimseye benzemeyip eşsiz bir konumda olduğu, her şeyi yapabildiği de, bu dönemin son aşamasındaki çocuklarının Allah tasavvuruna dair özelliklerindendir. Tabii ki, bu dönemin ilk yılları ile son yılları karşılaştırıldığında bu özelliklerin gösterilmesi açısından farklılık vardır. Doğal olarak çocuklar büyüdükçe, somutlaştırma düzeyi düşmekte, soyut biçimde tasavvur etmeye yönelik bir gelişim süreci gerçekleşmektedir.¹⁰⁷ Böylelikle on iki yaşındaki ergenlerde, ruhanileşmiş bir Allah inancı kesinleşmeye başlar. Ruhanileşmiş bir Allah inancının kesinleşmeye başlamasının on iki yaş civarında olması, Piaget tarafından teklif edilen bilişsel gelişim aşamalarının sonuncusuna tekabül etmesi açısından dikkat çekicidir. Artık Allah her yerdedir,

¹⁰³ Cemil Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume**, 2013, s.974

¹⁰⁴ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.115

¹⁰⁵ Yıldız, **Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi**, s.170

¹⁰⁶ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.115

¹⁰⁷ Yıldız, **Tanrı Tasavvurunun Gelişimi**, s.170

görünmez, resmi çizilemez, şekilsiz, cisimsiz, hiçbir şeye benzemeyen, soyut ve manevi bir tarzda algılanmaya başlar.¹⁰⁸

Bu şekilde gelişen Allah tasavvurları araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilen özelliklerdir. Birçok etkene bağlı olarak şekillenen bu tasavvurlar çocuğun kişisel özellikleri, alışkanlıkları, toplumsal ilişkileri ve yaşama bakış açısı üzerinde doğrudan etki bırakabilmektedir. Örneğin, “adil olmayan Allah” tasavvuruna sahip bir kişi öfkeyle hareket edebilir, başkalarının hak ve hukukuna özen göstermeyebilir ya da karamsar bir dünya görüşüne sahip olabilir. Buna karşın “merhametli, affedici Allah” tasavvuruna sahip biri, çevresindeki tüm canlılara karşı daha sevecen, ilgili, merhametli olabilir ve daha umut dolu, iyimser bir dünya görüşüne sahip olabilir.¹⁰⁹ Ayrıca yapılan araştırmalarda, olumsuz Allah algısının da olumsuz benlik duygusuna, kişisel yetersizlik hissine ve depresif bir ruh haline neden olduğu belirtilmiştir. Allah’ı cezalandırıcı bir figür olarak algılayanların genellikle özgüvenlerinin düşük olduğu ve kendilerini yetersiz olarak algıladıkları görülmüştür. Ayrıca pozitif Allah imajının, çeşitli psikolojik semptomlarla ters ilişkili olduğu bildirilmiştir; Allah imajı olumsuz olan bireylerde düşmanlık duygusunun daha yüksek olduğu ve kişilerarası duyarlılığın az olduğu görülmüştür.¹¹⁰ Bu minvalde olumlu Allah tasavvurunun yaşamın birçok alanına katkı sağlayacağı, olumsuz Allah tasavvurunun da bireydeki birçok özelliğin gelişmesine mani olacağı muhakkaktır.

En nihayetinde yaşamı bütünsel olarak değerlendirdiğimiz zaman birinci başlıktan beri ele aldığımız gelişim alanları ve Allah tasavvurunun, bireyin hayatında mutlak bir etkisi söz konusudur. Hatta tüm bu alanlar bir zincir misali başından sonuna kadar kelebek etkisi oluşturmaktadır. Bu sebeple aile ve eğitimcilerin görevi, konunun ehemmiyetini göz önünde bulundurarak çocuğun potansiyellerinin farkına varıp onu bilinçli ve doğru bir şekilde yönlendirmek olmalıdır.

1.5. ÇOCUK TEOLOJİSİ

Çocuk teolojisi meselesi özellikle Türkiye bağlamında ihmal edilen, Batı’da ise ülkemize nazaran daha çok ele alınan, sistematik çalışmaların yapıldığı ve özgün

¹⁰⁸ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.116-163

¹⁰⁹ Yıldız ve Ünal, “Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe...”, s.10

¹¹⁰ Türker, “Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda...”, s.10

bulguların elde edildiği bir konudur. Bahsi geçen konu din eğitimi alanında farklı ve orijinal çalışmalara kapı aralaması olanağından dolayı ileri dönem serüvenleri için önem arz etmektedir. Bunun en önemli işaretleri az da olsa ülkemizde bu konuyla ilgilenen araştırmacıların ortaya koyduğu çalışmalardır.

Çocuk teolojisi, ilk etapta çocuk felsefesiyle ilişkili bir meseledir, nitekim yaptığımız araştırmalar neticesinde bahsi geçen teolojinin, çocuk felsefesinin bir alt dalı olarak ele alındığına dair veriler bulunmaktadır. Karakaya'nın çalışmasından edindiğimiz bilgiler ışığında ana hatlarıyla çocuk felsefesi; yetişkinlerin çocuklar ile onların dünyasında yer alan temel sorularla alakalı olarak gerçekleştirdikleri sohbetlere dayanan bir yaklaşımdır. Buradaki amaç; çocukların akıllarını en aktif ve faydalı bir şekilde kullanmalarını sağlamak ve bilgi edinmelerinde sahip oldukları düşünce kabiliyetlerini geliştirmek adına bir ön aşamayı hazırlamaktır. Bu yaklaşımın temel hedefleri arasında; dil ve düşünce gelişimini düzeltme, kişisel, sosyal ve sosyal kişilik gelişimini destekleme, yaratıcılığı ve hoşgörü anlayışını geliştirme gibi kazançlar bulunmaktadır.¹¹¹ Bu doğrultuda öğretmen veya ebeveyn e düşen görev; kısa, değişken, edebi, dini, felsefi içeriklerle hazırlanmış diyaloglar ve çocuğun bilişsel düzeyine uygun metinlerle çocuk merkezli çalışmalara önem vermek, onlarla şeffaf ve verimli konuşmalar yapmanın yollarını bilmektir. Söz konusu yetişkinlerin dikkat etmeleri gereken başka bir husus da; doğrudan bilgi vermek yerine felsefi konuşmalarla bilgiyi özümsetmek, bilgi yollarını elde etmeyi içselleştirmektir.¹¹²

Geniş çaplı bir alana hizmet eden çocuk felsefesinin içerdiği konular; nesnel gerçeklik ve olgulara dayanan hikâyeler, varoluş meseleleri, hayvan ve bitki gibi diğer varlıklar ve bunlarla insanlar arasındaki bağlantı ve son olarak soyut ve manevi olgulardan oluşmaktadır.¹¹³ Ele aldığımız konulardan bizi en çok ilgilendiren kısım son olarak bahsettiğimiz soyut ve manevi olgular başlığıdır. Karakaya bu başlık altında, soyut ve dinî kavramların içselleştirilmesi bakımından çocuk felsefesinin önemli olduğu, dinî düşünce denilen bir gerçeğin çocuklara öğretilmesinin

¹¹¹ Zeki Karakaya, "Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi** VI, 2006, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52507>, (E.T. 13.06.2020), s.25-29

¹¹² Karakaya, "Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi", s.31-32

¹¹³ Karakaya, "Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi", s.32-33

gerekliliği, bu bağlamda felsefî çocuk ilahiyatı (teolojisi) konusunun önem kazandığı hususları üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra, özellikle dinî içerikli felsefî konuşmaların Allah, ahiret, ölüm, melek, zaman, sonsuzluk, maneviyat, akıl, ruh, ahlak, mutluluk gibi soyut dinî ve dünyevî göstergelerin anlaşılması ve açıklığa kavuşması için son derece uygun olduğunu ve burada felsefenin argümanları ile metotlarının kullanılabileceğini belirtmiş, son olarak da çocukların dinî eğitiminde felsefenin kullanılmasının birçok bakımdan faydalarını şu şekilde sıralamıştır: “Öncelikle metodik olarak farklı ve çoğulcu bir yaklaşım tarzı gelecektir. Sonra dinî dil ve kavramların edinimi için faydalı olacaktır. Çok yönlü bakış açısı veya çok yönlü açıklama biçimleriyle dinî kavram ve imajların öğretilmesi çocuk bilincini geliştirmektedir. Somut olarak matematiksel mantık ve formüllerle anlaşılmayan soyut veya dinî gerçekleri ifade etmede semboller, imajlar, edebiyat ve sanattan yararlanabilir.”¹¹⁴ Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere çocuk teolojisi, çocuk felsefesiyle doğrudan ilişkili ve onun bir alt kategorisi olarak değerlendirilen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çocuk teolojisi meselesine daha yakından bakacak olursak, “Tanrı bilimi”¹¹⁵ anlamına gelen teoloji (ilahiyat) kelimesi; Cevizci’nin sözlüğünde; “Dine ilişkin olgu ve fenomenleri konu alan ve dinle ilgili olarak geniş kapsamlı bir senteze ulaşmayı amaçlayan, Tanrı’yı ve insan yaşamının anlamını, vahyin verilerine dayanarak inceleyen, vahyin verilerine dayanarak, ilahi, değişmez, ezeli-ebedi ya da ideal dünya ile fiziki dünya arasındaki ilişkinin ne olduğunu araştıran, Tanrı’nın özünü, varlığını ve iradesini ifade etmeyi amaçlayan disiplin”¹¹⁶ olarak geçmektedir. Yani bu kelime, Tanrı kavramı ve din olgusunu inceleyen bilim dalı olup günümüzde sıklıkla, "din ile ilgilenen bilim" anlamında kullanılmaktadır.¹¹⁷

Din eğitimi bağlamında ele alacağımız çocuk teolojisinin ise kesin sınırları belirlenmediğinden¹¹⁸ ifade ettiği mana henüz tam netliğe kavuşmamıştır. Mevcut çalışmalardan anladığımız kadarıyla söz konusu mesele; “çocuğun doğuştan sahip olduğu kutsallık hissi ve düşüncesiyle dışardan bir müdahale ve dayatma olmaksızın

¹¹⁴ Karakaya, “Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi”, s.33-34

¹¹⁵ Türkçe Sözlük, “Teoloji”, TDK Yayınları, Ankara 2011

¹¹⁶ Felsefe Sözlüğü, “Teoloji”, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2010

¹¹⁷ İlahiyat-Vikipedi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lahiyat>, (E.T. 13.06.2020)

¹¹⁸ Fahri Kayadibi (Ed.), **Din Eğitiminde Kalite**, DEM Yayınları, İstanbul 2015, s.143

doğru bir rehberlik eşliğinde kendi teolojisini üretmesi” olarak tanımlanabilir. Son çeyrek yüzyılda önemli bir çalışma alanı haline gelen çocuk teolojisi çocuğun din eğitimi konusunda yetişkin bakış açısını terk ederek çocuğu ve çocukluğu merkeze almaya çalışan, çocuğun din ile ilişkisini olduğu gibi anlamaya çalışan çalışmaları ifade eden bir üst kavram olarak değerlendirilebilir.¹¹⁹

Ele aldığımız çocuk teolojisi, çocuklarla Allah hakkında konuşma üzerine gerçekleştirilen diyaloglar sonucunda, onların Allah’la ilgili belli bazı konularda paylaştıkları düşüncelerinin kayıt altına alınması ve bunların ilgili kişiler tarafından değerlendirilmesi metoduyla ilerler. Bu minvalde çocuğu doğru yönlendirmek ve kısa bir şekilde hazırlanmış soru veya cevaplarla, çocuğun sahip olduğu birikimi açığa çıkarmasına fırsat sunacak olanakları hazırlamak oldukça önem arz eden hususlardandır. Buradaki en kritik noktalardan bir diğeri de yetişkinin, tekniğin özü olan dikkatli ve hassas dinleme olayını gerçekleştirebilmesidir.¹²⁰

Bu yaklaşımda çocuk ile diyalogda tek yanlı telkin ve yönlendirmelerden kaçınıp karşılıklı anlamaya dayalı bir metodoloji benimsenmesi, çocuğa hazır bir teolojik paket sunmak yerine onun Allah ve dini kavramlar üzerine düşünmeye sevk edilerek kendi teolojik anlayışını kurmasına imkan verilmesi amaçlanır.¹²¹ Çünkü Allah hakkında düşünmek, çocuğu hem Tanrısal bir aşkınlığa, hem de inançla ilgili daha geniş bir sosyal topluluğa bağlamaktadır.¹²²

Çocuk teolojisinde, “çocuğu kendi teolojisini üretebilecek özgün bir birey olarak ele alma”¹²³ esastır. Nitekim bu şekilde çocuğu merkeze alan ve onu hayal gücü ve yaratıcılığıyla baş başa bırakan bir atmosfer meydana getirilmiş olur. Bütün bu bilgiler çerçevesinde çocuk teolojisinin dayandığı bazı temel noktalar ve hedefleri şu şekilde özetleyebiliriz;

¹¹⁹ Hasan Meydan, **Din Eğitiminde Manevi Boyut**, DEM Yayınları, İstanbul 2015, s.75

¹²⁰ John M. Hull, “Theological Conversation with Young Children”, **British Journal of Religious Education**, 1997, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0141620970200103?journalCode=cbre20>, (E.T. 13.06.2020), s.10

¹²¹ Meydan, **Din Eğitiminde Manevi Boyut**, s.75-76

¹²² Chriz J. Boyatzıs, “Çocukluk Döneminde Manevi Gelişim”, Mustafa Koç (Çev.), **Journal of Balıkesir University Faculty of Theology Volume**, 2017, s.407

¹²³ Kayadibi (Ed), **Din Eğitiminde Kalite**, s.127

- 1- Bu teoloji çocuklara akademik teoloji sunmak gibi bir amaç taşımaz.
- 2- Çocuk teolojisi çocuğun yaratıcı düşüncelere açık olmasının yollarını arar.
- 3- Burada çocuklar için üretilen bir teoloji değil onlar tarafından üretilen bir teoloji öngörülür.
- 4- Bu doğrultuda çocuklara kendi düşüncelerini üretmeleri için izin verilmelidir.
- 5- Çocuk teolojisine giden yolda en önemli adımlar çocukların görüş, anlayış ve argümanlarını ciddiye almaktır.
- 6- Çocukla gerçekleşecek diyalog tek yönlü değil karşılıklı anlayış ve bu anlamda karşılıklılık çerçevesinde gerçekleşir.¹²⁴

Konuyla alakalı olarak çeşitli çalışmalar gerçekleştiren Oruç'un yayınladığı makalelerde çocuk teolojisine ilişkin yaklaşımlar yer almaktadır. Bu yaklaşımlar; "Gift to the Child"¹²⁵ ve "Godly Play"¹²⁶ olarak adlandırılmaktadır.

1.5.1. Gift to the Child

İngiltere'de geliştirilen Gift to the Child yaklaşımı dinî ve kültürel çoğulculuğun baskın olduğu bir sınıf ortamında okul öncesi ve ilkokul dönemi çocuklarını dinî konularla yüz yüze getirerek onların dinî gelişimine katkı sağlamayı hedefleyen pedagojik bir din eğitimi yaklaşımıdır.¹²⁷ Söz konusu yaklaşım çocukların dinî kavram, sembol ve ifadeleri anlayamayacağı ve bu nedenle erken çocukluk döneminde henüz dine hazır olmayan çocuklara din eğitiminin verilemeyeceği varsayımını reddederek yeni bir realizmden hareket eder. Gift to the Child yaklaşımı çocukları dinî kavramları anlayamayan işlem-öncesi ya da somut

¹²⁴ Kayadibi (Ed), **Din Eğitiminde Kalite**, s.146-147

¹²⁵ Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimine Çoğulcu Bir Yaklaşım: 'Gift to the Child'", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2013, s.227

¹²⁶ Cemil Oruç, "Montessori Eğitim Yaklaşımının Din Eğitimine Uygulanması: Godly Play Örneği", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2019, s.235

¹²⁷ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi...", s.245

işlemler dönemi somut düşünceye sahip kişiler olarak değil, kendi teolojilerini üretebilecek (concrete theology) özgün bireyler olarak değerlendirir.¹²⁸

Çocukların eğitimi esnasında dine ulaşmalarına engel olmaktansa dinin zenginlikleri hakkında konuşmaya izin vermeye olan kuvvetli inanç¹²⁹ felsefesine dayanan bu yaklaşım; “Katılım, Keşfetme, Bağlama Kavuşturma ve Yansıtma” aşamalarıyla ilerleyerek çocuğun kendisine sunulan dini materyaller hakkında kendi deneyimlerini paylaşmasının gayesini taşır. İngiltere’nin eğitim sisteminde halen uygulanmakta olan bu yaklaşım, çok kültürlü sınıf ortamında uygulandığı gibi sadece bir dine mensup sınıflarda, sadece o dinin materyalleri kullanılarak da uygulanabilir.¹³⁰

1.5.2. Godly Play

Maria Montessori, hem çocuk eğitimi hem de din eğitimi üzerine teorik ve uygulamalı birçok çalışma gerçekleştirmiş birisidir. Jerome W. Berryman ise Montessori’nin eğitim anlayışını daha sistematik bir hale getiren ve diğer bir yaklaşım olan Godly Play’i geliştiren kişidir.¹³¹

Godly Play ‘Tanrı’nın deneyimlenebileceği’ teolojik kabulünden hareket eder. Bu yaklaşım, din dili sistemini kullanma ve çocuklarda manevi deneyimler geliştirmek için, varoluşsal problemlerin üstesinden gelmede Yaratıcı ile ilişki geliştirme hususunda çocuklara ortam hazırlama ve fırsat yaratmayı amaçlamaktadır.¹³² Bu süreçte önemli olan çocuğun kutsala dair hislerini uyandırmaya çalışmak,¹³³ çocuğun ayetler ve dini sembollerle kendiliğinden bir ilişki kurmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda kıssalar, kutsal anlatılar, ayinler veya ibadetler çocuğun ilgisini çekecek bir düzeye getirilerek onun manevi yaşantısını ve Tanrı deneyimini kolaylaştıracak şekilde ayarlanır. Buradaki maksat çocuğun bunlarla

¹²⁸ Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi...”, s.229-230

¹²⁹ Michael Grimmitt, **A gift to the child: Religious education in the primary school-teachers**, Simon&Schuster, London 1991, s.20; Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi...”, s.230

¹³⁰ Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi...”, s.233-245

¹³¹ Oruç, “Montessori Eğitim Yaklaşımının...”, s.236

¹³² J. W. Berryman, “Children’s spirituality and religious education”, **British Journal of Religious Education**, 1985, s.125; Akt. Oruç, “Montessori Eğitim Yaklaşımının...”, s.244

¹³³ Tosun ve Yıldız, “Erken Çocukluk Dönemi...”, s.135

vakit geçirmesini sağlayarak edindiği deneyimleri kendine özgü sözcüklerle ifade etmesidir.¹³⁴

Bunlara ek olarak Godly Play yaklaşımının; “din eğitiminde çocuğun merak duygusunu geliştirmek için model oluşturmak, çocukların Tanrıyı deneyimlemelerine yardım etmek, çocukların kendi çalışmalarını desteklemek ve bir topluluk içerisinde hareket etmek” gibi hedefleri de bulunmaktadır.¹³⁵

Kısaca ele aldığımız bu iki yaklaşımın da ortak noktaları; çocuğun zaten sahip olduğu dini alt yapı potansiyelinin planlı bir çaba ve gayretle işlenerek daha üst seviyelere yükseltmek, çocuğun kutsalla olan ilişkisini seviyesine uygun metotlarla doğrudan keşfetmesini sağlamak ve Allah’la ilgili düşüncelerini doğal bir atmosferde açığa çıkarmaktır.

Bahsi geçen yaklaşımların ikisi de çocuk teolojisinin pratikteki karşılığının çok değerli örneklerindendir. Çocukların dini gelişimine hem pedagojik bir açıdan hem de çocukları ve dini metaforları merkeze alarak yaklaşan söz konusu teolojinin, aktardığımız ilkelerin temel alınmasıyla ülkemizde de uygulamaya geçirilmesi sağlanabilir. Bununla ilgili detaylı önerilere sonuç bölümünde yer verilecektir.

¹³⁴ Oruç, “Montessori Eğitim Yaklaşımının...”, s.248

¹³⁵ Oruç, “Montessori Eğitim Yaklaşımının...”, s.249-250

İKİNCİ BÖLÜM

JOHN M. HULL'IN “ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR: EBEVEYN VE ÖĞRETMENLER İÇİN BAZI TAVSİYELER” ADLI KİTABININ DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. JOHN M. HULL'IN HAYATI

Çalışmamızın odak noktası olan “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar” kitabının yazarı John M. Hull, dünyaca tanınmış bir Din Eğitimi Profesörüdür. Hull, 22 Nisan 1935'te Avustralya'nın kuzeydoğusundaki küçük bir kasaba olan Corryong'da doğmuştur. Orta öğrenimini, Bendigo'daki Bendigo Lisesi'nde ve daha sonra Melbourne Erkekler Lisesi'nde tamamladı. 1953'ten 1962'ye kadar sırayla; Melbourne Üniversitesi'nde genel sanat eğitimi aldı, ortaokul öğretmeni olarak eğitim gördü ve sonra yaklaşık üç yıl boyunca Melbourne Caulfield Gramer Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Bu süre zarfında lisansüstü dersleriyle beraber Cambridge Üniversitesi'nde teoloji eğitimi gördü ve 1962'de Selhurst Gramer Okulu'nda Din Eğitimi Bölüm Başkanı oldu.¹³⁶

Akademik kariyeri yükselmeye devam ederken 1968'de yardımcı doçent olarak atandığı Birmingham Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde 1978 yılında doçent oldu. 1986 yılında ise *reader*lığa (Türkiye akademik unvan sisteminde bulunmayan doçentlikle profesörlük arası bir unvan) yükseltildi. 1989 yılında da Birleşik Krallık üniversitelerinde din eğitimi kadrosuna atanan ilk profesör oldu. 1990 yılından itibaren üç yıldan fazla bir süre Eğitim Fakültesinde dekanlık görevini sürdürmüştür.

¹³⁶ John M. Hull, John Hull Biography, 2010, http://www.johnmhull.biz/about_jmh.html (E.T. 05.05.2020)

olan Hull, emekli olduğu 2002 yılına kadar aynı üniversitede öğretim üyeliği görevini ifa etti.¹³⁷

Kariyerindeki yükselişten de gördüğümüz üzere Hull, Din Eğitimi alanındaki bilimsel çalışmalarıyla alana hem teorik hem pratik anlamda katkılar sunmuştur. Yaşamı esnasında İngiliz Din Eğitimi Dergisi'nin editörlüğünü yapmış ayrıca birkaç hayır kurumunun başkanlığını üstlenmiştir. Hatta 1992 yılında özellikle din eğitimi olmak üzere toplumdaki din çalışmalarına olağanüstü katkılar sağlaması nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada Din Eğitimi Derneği'nden William Rainey Harper Ödülü'nü aldı. Başarısı ve ödülleriyle uluslararası alanda ün salan Hull, Birmingham'daki evinde ciddi bir düşüşün ardından 28 Temmuz 2015 tarihinde hastanede öldü.¹³⁸

Yazar, çocuklar ve yetişkinlerin din eğitime yönelik birçok çalışma yapmıştır. Kendisinin biyografisini ve eserlerini incelediğimizde teoloji, eğitim ve engellilik (disability) gibi alanlarla da özellikle ilgilendiğini, bu doğrultuda birçok eser ve makale yayınladığını görmekteyiz.

Eserlerinden bazıları;

-New Directions in Religious Education (1982)

-Studies in Religion and Education (1984)

-What Prevents Christian Adults from Learning? (1985)

-The Act Unpacked (1989)

-God-talk with Young Children: Notes for Parents and Teachers (1991)

-Touching the Rock: An Experience of Blindness (2013)¹³⁹

¹³⁷ Recep Kaymakcan, “John M. Hull: Bir Din Eğitimsi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29199/312604>, (E.T. 05.05.2020) s.127

¹³⁸ John M. Hull Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/John_M._Hull, (E.T. 05.05.2020)

¹³⁹ John M. Hull, **God-talk with Young Children: Notes for Parents and Teachers**, CREDAR, Birmingham-1991, s.57

Hull'ın biyografisinin, kitap ve bilimsel dergilerdeki makale gibi birçok yayınının daha detaylı bilgisi için Recep Kaymakcan'ın özenle ve geniş çaplı olarak hazırlamış olduğu makalesine¹⁴⁰ bakılabilir.

2.2. “ÇOCUKLARLA TEOLOJİK KONUŞMALAR” KİTABI

Din Eğitimi alanında nitelikli çalışmalar yapmış Profesör Hull tarafından kaleme alınan söz konusu eserin elimdeki nüshası, CREDAR (The Centre for Religious Education Development and Research) yayınları tarafından 1991 yılında basılmıştır. Çocuklarla Allah ve din hakkındaki konuşmalar üzerine hazırlanan bu eser; İçindekiler, Giriş, 1. Bölüm, 2. Bölüm, ... ,5. Bölüm ve son olarak yazarın araştırma sürecinde yararlandığı Arkaplan Okumaları kısımlarından oluşmaktadır ve toplam 56 sayfadan ibarettir.

Ana hatlarıyla baktığımız zaman yazar kitabın giriş kısmında; çocukların din eğitiminin ihmal edilmesinden, öğretmenlerle ebeveynlerin çocukları yeterince ve doğru bir şekilde yönlendirmeyip onları teşvik etmemesinden bahsetmektedir. Çocukların Allah hakkındaki konuşmalara teşvik edilmesinin, onların bu anlamda aktif olmayı öğrenmelerinin yanı sıra sosyal, kişisel, kültürel gelişimleri ve kelime haznelerinin zenginleştirilmesi hususunda da faydalı olacağı üzerinde durmuştur. Böylesi bir teşvikle sonucun büyüleyici ve keyifli olduğunu belirten Hull, bunu deneyimleyen öğretmen arkadaşlarının kendilerini ‘hem öğretirken hem de öğrenirken’¹⁴¹ bulduklarına yer vermektedir.

Kitabın 1. Bölümünün ana başlığı; ‘*Somut Bir Teolojinin Gücü*’dür. Bu bölümün 7 alt başlığı vardır ve başlıklar sırasıyla şöyledir: Soyut Fikir Nedir?, Çocuklar Soyut Düşünebilir Mi?, Somut Düşünürün Becerikliliği, Allah Nerededir?, Bakteriler ve Allah, Kavramlar Kurgular İmgeler ve son olarak da İmgelerin Gücü. Yazar naklettiğim alt başlıkları, yaklaşık 3, 6, 8 yaşlarındaki çocuklarla gerçekleştirdiği 3 diyalog örneği ile ele almış ve yorumlamıştır.

Kitabın 2. Bölümünün ana başlığı; ‘*İmgelerde Düşünme*’dir. Bu bölümde 8 alt başlık mevcuttur ve başlıklar sırasıyla şöyledir: Çözünür Aspirin Olarak Allah,

¹⁴⁰ Bkz., Kaymakcan, “John M. Hull: Bir Din Eğitimsi”, s.125-147

¹⁴¹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.4

Allah'ın Küçük Evi, Kalbim Bana Söyledi, Çok Büyük Bir Fikir, Tüm Alemde Kaç Allah Vardır?, O (Allah) 1-2-3-4-5 (Allah'ın yaşı kastediliyor) diye Gidiyor Mu?, İsa Suyu Yapışabilir Mi?, Hiçbir Şey ve Hiçbir Yer. Söz konusu başlıklar yaklaşık 4, 5, 6 yaşlarındaki çocuklarla yapılmış toplam 13 diyalog örneğini ve yazarın yorumlarını içermektedir.

Kitabın 3. Bölümünün ana başlığı; '*Ahlaki Düzen, Dua ve İncil*'dir. Bu bölümde 6 alt başlık vardır ve başlıklar sırasıyla şöyledir: O (Allah) Kendi İçine Atlardı, Allah Hırsızları Seviyor mu?, Bir Buluttan İzliyor, 6 İçin Allah'a Dua Ediyor, Dua Konuşmaları, Söz Vermiş Olsaydın. 17 diyalogun yer aldığı bu kısımdaki konuşma örnekleri, yaklaşık olarak 3, 4, 5, 6, 7 yaşlarındaki çocuklarla gerçekleşmiş ve yazarın diyalogları yorumlamasıyla sonlandırılmıştır.

Kitabın 4. Bölümünün ana başlığı; '*Aile Hayatı ve Teolojik Konuşmaların Kökenleri*'dir. Bu kısım; Allah ve Ara Alan, İnanç ya da Put, İncil ve Küçük Çocuk olmak üzere 3 alt başlıktan oluşmaktadır. Buradaki diyalog sayısı toplam 4'tür ve diyaloglar ortalama 4, 6, 7, 8 yaşlarındaki çocuklarla gerçekleşmiştir. Ayrıca kitaptaki diyaloglar burada sona ermiştir.

Kitabın 5. Bölümünün ana başlığı; '*Dini Konuşmanın Alt Yapısı*'dır. Bu kısım; Kademe Kademe Konuşma, Konuşma ve Dini Olgunluk olmak üzere iki alt başlıktan ibarettir.

Hull'ın eserinin son kısmında, her bölüm için ayrı ayrı sınıflandırdığı Arkaplan Okumaları yer almaktadır.

Sonuç olarak kitap 37 diyalogdan oluşmuştur. Teolojik konuşmalarla¹⁴² temellendirilmiş söz konusu diyalogların neredeyse tamamı Hull ve Hull'ın kendi çocukları arasında gerçekleşmiştir. Yazar, bu çalışmasıyla ileriye dönük bir yolu gösterme, insanlara ilham olma çabası içerisinde. Kendisinin amacı, ebeveyn ve öğretmenleri bu konunun olasılıklarını keşfetmeye teşvik etmektir.¹⁴³

¹⁴² Teolojik konuşma, dinin içeriğiyle ilgili yapılan konuşmalardır. Bkz., Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.149

¹⁴³ Hull, **God-talk with Young Children...**, s.5

2.3. KİTABIN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir önceki başlıkta “Çocuklarla Teolojik Konuşmalar” adlı kitabın genel hatları çizilerek niceliksel özellikleri, içerik akışı ve yazarın amacı belirtilmeye çalışıldı. Bu başlıkta ise çocuklarla dini içerikli diyaloglar üzerine hazırlanan ve bu konuşmalar uygulanırken nelere dikkat edilmesi gerektiğinin önerilerini içeren kitabın, çocuk teolojisi açısından niteliksel bir yöntemle değerlendirilmesi yapılacak ve bunun yanı sıra elde edilen bulgular, çocukların genel gelişimi ve bilhassa dini gelişim özellikleri ile karşılaştırılacaktır. Çalışmamızın esas başlığı olan bu değerlendirme kısmı, önemine binaen yazarın konuyla ilgili olarak kitapta ele aldığı bazı tavsiyelere de yer verilerek bu doğrultuda nasıl bir yol izlenilmesi gerektiği ile sonlandırılacaktır.

2.3.1. Birinci Bölüm: Somut Bir Teolojinin Gücü

“Çocuklar soyut olan Allah kavramını nasıl anlayabilir, Allah hakkındaki düşünceler çocuklara anlatılmalı mıdır, çocuklar Allah hakkında konuşmaya ne zaman hazırır?”¹⁴⁴ sorularıyla birinci bölüme giriş yapan Hull, içeriğin devamında bu sorulara açıklık getirecek düzeyde düşünce ve önerilerini paylaşarak devam etmektedir. Bu bölümde yazar, çocukların kendilerine has bir teolojilerinin olduğunu savunup onların soyut konuları anlayamayacağı düşüncesine dayanan görüşleri reddeder. Çocukların günlük hayattaki konuşmalarında ve erken yaşta “yarın, büyük, cennet” gibi soyut kelimeleri kullandıklarını, bunları algılamada başarılı olduklarını ve çocukların bu muhtevaya sahip konuşmalara katılım sağlayabilmeleri için doğru adımlarla teşvik edilmeleri gerektiğini belirtir.

Hull, çocuklarla teolojik konuşmalar yaparken dinle ilgili soyut kavramları kullanmanın çocuklar tarafından anlaşılıp anlaşılmayacağı konusunun, ebeveyn ve öğretmenler için endişe teşkil ettiğine, fakat bunun küçük çocukların söz konusu soyut kavramlar hakkında belli bir seviyede konuşamayacakları anlamını taşımadığına değinir. Mesela Allah kavramı oldukça soyut bir kavramdır. Diyalogların muhtevasında bu kavramın olduğu ve doğrudan çocukların da dâhil olup düşüncelerini paylaştığı birçok konuşma kayıt altına alınmıştır. Bunları daha iyi

¹⁴⁴ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.7

anlamak için diyalog örneklerini yakından incelemek gerekmektedir. Bu bölümdeki ilgili diyalog örneklerinde farklı yaşlardaki çocukların *Allah'ın Nerede* olduğu ve *Allah'ın Birliği* ile ilgili konuşmalarından bazı kesitler aşağıdaki şekildedir.

1. Örnek

...

Ebeveyn: “Ölmek” ne anlama geliyor?

Çocuk (3,5 yaşında): Ölmek, Allah’la birlikte olmaya gitmektir.

E: Allah nerededir?

Ç: Gökyüzündedir.

E: Ama gökyüzünde bulutlar var.

Ç: (Gülerek) Hayır benim demek istediğim, bulutların arasından yukarı, yukarı ve yukarı doğru çıkarken (daha kısık bir sesle konuşarak) biraz daha yukarı, yukarı, yukarı gittiğinde (fısıldayarak) küçücük bir kulübe görürsün ve işte o kulübede Allah var.¹⁴⁵

Birinci örneği incelediğimizde; üç buçuk yaşındaki çocuğun karşılaştığı Allah nerededir sorusuna kendi seviyesine uygun bir şekilde yaklaşım göstererek cevap vermeye çalıştığını görmekteyiz. Çocuğun Allah’ın gökyüzünde olduğunu ifade etmesi, devamında da yukarı kelimesini sık sık tekrar etmesi, üstelik gittikçe ses tonunda bir değişimin olması ve adeta konuşmaya gizemli bir atmosfer katması, zihnindeki Allah kavramına dair düşüncelerinin aşkın ve kutsal bir yerde oluşunun yansımalarıdır da denebilir. Hull, her ne kadar aşkın, kutsal, yüce gibi kelimeleri kullanamasa da çocuğun kendi düzeyi doğrultusunda (yukarı kelimesi örneğinde de olduğu gibi) bildiği kelimeleri tekrar edip vurgulayarak ve özellikle ses tonundaki

¹⁴⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.10

iniş ve çıkışlarla bunu destekleyerek durumu somut düzlemde açıklamaya çalıştığını söylemektedir.¹⁴⁶

Bir cismin bizden uzaklaştıkça küçülmeye başlaması mantığında olduğu gibi Allah'ın kulübesi de yukarı çıktıkça küçülmeye başlar ve çocuk somut bir betimleme yaparak kulübeyi küçücük şeklinde nitelendirir.¹⁴⁷ Bilişsel gelişim açısından yaklaştığımızda çocuğun böyle bir cevap vermiş olması bizlere antropomorfizmi¹⁴⁸ hatırlatmaktadır. Nitekim bu örnekte de gördüğümüz üzere, çocuk duyu organlarıyla algılayamadığı bir varlığı tanıdığı, aşına olduğu şemalardan hareketle açıklamaya çalışmıştır. Soyut olguları henüz algılayamayan bu yaştaki çocukların bazen Allah'ı insan biçiminde¹⁴⁹ bazen evin çevresinde¹⁵⁰ ya da bulutların arkasında¹⁵¹ yaşayan bir varlık olarak bazen de bir mekânda tasavvur etmeleri gayet normal kabul edilmektedir. Dini gelişim özellikleri doğrultusunda iki-altı yaş evresindeki çocukların zaten soyut bir Allah tasavvuruna sahip olmalarının mümkün olmadığı göz önüne alındığında bu diyalogdaki çocuğun Allah'ın nerede olduğuyla ilgili verdiği cevabın literatürdeki verilerle uyumlu olduğu gözlenmektedir.

2. Örnek

Birinci Çocuk (3,5 yaşında): Allah, gökyüzünde küçük bir kulübededir.

İkinci Çocuk (6 yaşında): Hayır, Allah her yerededir. Bu masanın üstünde ve aynı zamanda şu ekmek kırıntısındadır.

Üçüncü Çocuk (8 yaşında): Allah'ın her yerde olması demek, O'nun kalbimizde, düşüncelerimizde ve her şeyde olması anlamına gelir.¹⁵²

¹⁴⁶ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.10

¹⁴⁷ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.11

¹⁴⁸ Cihandide, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.68

¹⁴⁹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.114

¹⁵⁰ Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, DEM Yayınları, İstanbul 2011, s.186

¹⁵¹ Fatma Gündüz, “Okulöncesi Dönem Çocuğunda Dini Tasavvurlara Psikolojik Bir Yaklaşım”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2007, s.41

¹⁵² Hull, *God-talk with Young Children...*, s.11

İkinci örnekte de ebeveyn çocuklara Allah nerededir sorusunu yöneltmiş ve çocuklar yaş seviyelerine göre soruyu cevaplandırmıştır. İlk çocuk birinci örnekteki çocuktur ve yine aynı cevabı verir.

İkinci çocuk işlem öncesi dönemin sonları yani somut düzeye çok yakın bir yaş dönemindeydir. Hull'ın belirttiği üzere bu çocuk, Allah'ın nerede olduğuyla ilgili herhangi bir tasvir yapmanın uygun bir şey olarak nitelendirilmediğini öğrenmiş ve Allah'ın her yerde olduğunu yetişkinlerden ya da kendinden daha büyük çocuklardan duymuş ve bunu aklında tutarak somut terimlerle ifade etmeye devam etmiştir.¹⁵³ Aslında bu yaş çocuğu zihinsel gelişim düzeyi açısından henüz Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğunu tam olarak ifade edebilecek düzeyde değildir. Bu yüzden cevabının sonunda Allah'a bir mekân tayin etmekten geri kalmamış¹⁵⁴ ve masa ile ekmek örneğini vererek maddesel bir açıklamayla cümlesini sonlandırmıştır. Dolayısıyla burada, altı yaşındaki bir çocuğun hem çevresinden öğrendikleri ile hem de kendi bilişsel ve dini gelişimine uygun bir şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Üçüncü çocuk sekiz yaşındadır ve bu yaş itibarıyla antropomorfizmin hafiflemeye başladığı¹⁵⁵ ve çocuğun Allah'ı diğer insanlar gibi olmayan bir insanın tezahürleri altında göz önüne getirdiği¹⁵⁶ söylenilmektedir. Diyaloğa baktığımız zaman çocuğun konuşma esnasında kullandığı kelimelerle bulunduğu dönemin özelliğine uygun bir cevap verdiğini görmekteyiz. Nitekim "Allah bizim kalbimizde ve düşüncemizde" ifadesi çocuğun fiziki kategorilerden psikolojik kategorilere doğru hareket ettiğini göstermektedir.¹⁵⁷ Yavuz, çocukların dini gelişimiyle alakalı olarak yaptığı araştırmasında doğrudan bu mevzuya değinmiş, çocuğun Allah'ı "yanımızda, başımızda, aklımızda" gibi ifadelerle açıklayarak O'nu kendi içinde aramasına¹⁵⁸ yönelik girişimlerde bulunduğundan bahsetmiştir. Bu yaş dönemi dini inanç bağlamında tamamıyla soyut düşünme dönemi olmasa da somut düşüncenin yavaşça azalmaya başladığı bir dönemdir. Bu örnekten de anlaşılabacağı üzere sekiz yaşındaki

¹⁵³ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.12

¹⁵⁴ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.142

¹⁵⁵ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.115

¹⁵⁶ Antoine Vergote, "Çocuklukta Din", Erdoğan Fırat (Çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, s.319

¹⁵⁷ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.142-143

¹⁵⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s.128

çocuk da her ne kadar Allah'ı soyut ifadelerle tam olarak anlamış olmasa da diğer çocuklar gibi Allah'ı belli bir mekân ile sınırlandırmamıştır.¹⁵⁹

3. Örnek

Birinci Çocuk (6 yaşında): Mikroplar her yerde var mıdır?

Ebeveyn: Evet, sanırım mikroplar hemen hemen her yerdeler. Hatta onlar kesinlikle bu evin her yerindeler!

Birinci Çocuk: O zaman mikroplar Allah gibidir; çünkü Allah da her yeredir.

E: Evet, Allah mikroplar gibidir. Peki Allah'ın mikroplardan farkı nedir?

İkinci Çocuk (8 yaşında): Mikroplar çoktur ama Allah birdir.¹⁶⁰

Üçüncü örneğe baktığımız zaman ilk çocuğun mikroplar ve Allah arasında ortak bir ilişki yakalayıp ikisi arasında kemiyet bakımından benzerlik kurduğu anlaşılmaktadır. Diyalog akışını incelediğimiz vakit çocuğun böyle bir ilişki kurmasında dışsal herhangi bir yönlendirmenin olmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Hull, bu bilginin çocuğa okulda ya da kilisede öğretilbilecek bir bilgi olmadığını da vurgulamaktadır.¹⁶¹ Bu bağlamda çocuğun mikropların ve Allah'ın “her yerde” olduğu ilişkisini tamamen kendiliğinden gerçekleşen bir şekilde ortaya koyması, bulunduğu zihinsel gelişiminin üstünde bir performans sergilediği izlenimini uyandırmaktadır. Bununla beraber bu ilişkinin sadece nicelik bakımından kurulup niteliğin söz konusu olmaması çocuğun yaşı gereği kaçınılmaz ve doğal karşılanması gereken bir durumdur.

Ebeveynin sorduğu soru üzerine ikinci çocuk, Allah'ın birliğine değinerek çokluk ve birlik arasındaki farkı bariz bir şekilde ifade etmiştir. Ancak çocuk, seviyesi itibarıyla yani zihinsel anlamda ve dini gelişim özelliği doğrultusunda bu cevabı verebilecek bir yeterlikte değildir. Çünkü Allah'ın yegâne olup hiçbir şeye

¹⁵⁹ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.143

¹⁶⁰ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.12

¹⁶¹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.13

benzememesi¹⁶² soyut düşüncenin başlangıcı olan dönemde yani sonraki yaş evrelerinde ortaya çıkması beklenen bir özelliktir. Nitekim Hull'ın da ifade ettiği üzere "Allah birdir" kaidesi çocuk için öğrenilmiş bir bilgidir.¹⁶³ Ancak sonradan öğrenilen bir bilgi olmasına rağmen çocuğun konuşma bağlamında bu bilgiyi hatırlayıp kullanması gerçekten kayda değer bir durumdur.

Bütün bu veriler çerçevesinde; çocukların büyük çoğunluğunun sorulara bilişsel ve dini gelişim özellikleri doğrultusunda cevap verdiğini, bir kısmının bulundukları seviyenin üstünde bir başarıyı gösterdiğini, yaşları ilerledikçe somut düşüncelerinin yavaşça azaldığını ve yaşadıkları ailenin dini atmosferine ne kadar duyarlı olduğunu görmekteyiz. Ele aldığımız örneklerden de anlaşılacağı üzere, küçük çocuklar her ne kadar soyut düzeyde olmasalar dahi duyularının ötesinde olarak adlandırdığımız soyut bazı konular hakkında gerek kendi akıllarına gelen orijinal düşüncelerle gerek yetişkinlerden öğrendikleri bilgileri hatırlayıp kullanarak konuşmaya dâhil olabilmişler ve kendi seviyelerinde anlamlı bir şekilde Allah'tan bahsetmişlerdir.¹⁶⁴ Buradan Hull'ın da temas ettiği noktalar ışığında şu sonuçlara varmamız mümkün gözükmektedir:

- Çocukların Allah hakkında yeterli seviyede konuşamamaları için hiçbir sebep yoktur.
- Çocuk somut işlemler döneminde olmasına rağmen soyut kelimelerle başa çıkabilecek uygun anlama ve değerlendirme düzeyine sahiptir.
- Bu tarz konularda çocukların her şeyi anlayamadıklarından ötürü, hiçbir şeyi anlayamadıkları sonucuna varmak doğru değildir.
- Somut düşünen çocukların kendilerine has hayal güçlerinin, doğallıklarının, çok yönlü düşüncelerinin ve yeni fikirler üretme potansiyellerinin olduğu bariz bir gerçektir.

¹⁶² Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.163

¹⁶³ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.13

¹⁶⁴ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.12

- Teoloji yalnızca soyut düşünürlerle has değildir. Nitekim somut düşünürlerin diyaloglarda verdiği cevaplardan somut bir teolojinin var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵

2.3.2. İkinci Bölüm: İmgelerde Düşünme

Hull, birinci bölümün son kısmını imgelerden bahsederek sonlandırmıştır. Kendisi imgenin, düşsel bir şekilde tasarlanarak zihinde meydana gelen görüntüler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca çocuklar için gerçekleştirilen din eğitiminde imgelerin rolüne yeterince önem verilmediğine, dini imgelerin çok zengin bir kaynak olduğuna ve küçük çocukların imgeler üzerinde düşünmeyi daha kolay bulduklarına yer vermiştir.¹⁶⁶ Bu minvalde gerçekleştirdiği başka bir araştırmada gerçekten de imgeler, görüntüler, semboller veya metaforların çocuklara soyut konuları anlatmada etkili bir yöntem olduğunu kanıtlamıştır.¹⁶⁷ Yazarın bahsi geçen konuyla ne kastettiğini anlamak için diyalog örneklerini yakından incelemek gerekmektedir. Bu bölümde;

-Hull'ın farklı yaşlardaki çocuklarla yapmış olduğu bazı diyaloglarda imgelerin konuşma esnasında kullanılmasının ne gibi sonuçlara sebebiyet verdiğinin,

-Yetişkinin teolojik konuşmalarda çocuğa rehberlik ederken nelere dikkat etmesi gerektiğinin,

-Çocukların teolojik içerikli konuşmalara katılımlarının ve yaklaşımlarının nasıl olduğunun,

-*Allah'ın Mahiyeti* ve *Allah'ın Büyüklüğü* gibi başlıkların analizi ve değerlendirmesi gerçekleştirilecektir.

7. Örnek

Çocuk (5.9 yaşında): Dört görünmez arkadaşım var.

Ebeveyn: Onlar da kim?

¹⁶⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.7-16

¹⁶⁶ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.13-16

¹⁶⁷ Hull, "Theological Conversation with Young Children", s.7-12

Ç: Meryem, İsa, Allah ve Kutsal Ruh.

E: Sana bunları kim söyledi?

Ç: Kalbim bana söyledi (biraz bekledikten sonra), beynim bana söyledi. (Gülerek) Beynim benimle konuşuyor mu? ...¹⁶⁸

Bu diyalogda somut düzeydeki bir çocuk görünmez arkadaşlarının olduğunu belirterek ebeveyniyle konuşmaya başlamış ve ebeveynin onu konuşmaya teşvik eden “Onlar da kim?” sorusuyla görünmez arkadaşlarının isimlerini saymıştır. Kitapta da belirtildiği üzere Katolik okuluna devam eden çocuğun bu isimleri orada öğrenmiş olması muhtemeldir.¹⁶⁹ Çocuğun kendi inancı doğrultusunda okulda duyduğu bilgileri evde tekrarlaması, bu imgenin zihnine yerleştiğinin önemli kanıtlarındandır. Bu yaşlardaki bir çocuk dil gelişimi doğrultusunda yeni kelime öğrenmeye oldukça müsait bir dönemde olup hızlı bir gelişim gösterir.¹⁷⁰ Bu sebeple duyduklarını hafızasında tutması ve yeri geldiğinde böylesi imgesel bilgileri kendiliğinden paylaşması gayet olağan bir durumdur.

Konuyla doğrudan ilgilenen düşünürler, çocuğun dış dünyasının niteliğinin, onun dini gelişiminin niteliğini de belirleyeceği konusunda hemfikirdirler.¹⁷¹ Nitekim çocuk hayatın akışı sırasında edindiği tecrübe ve müşahedelerin desteği ile çevresini giderek genişletecek ve orada olup bitenler onun dikkatini ve zihnini kendisine daha çok çevirecek, özellikle bunlardan bazıları onda belli bir mana ve değer kazanacaktır.¹⁷² Değerlendirdiğimiz örnekte de çocuğun konuşmaya öylesi bir içerikle başlayıp devamında okulda öğrendiği isimleri paylaşmasının, ele aldığımız açıklamaların bariz örneklerinden biri olduğu söylenebilir.

Ebeveynin sorduğu kısa sorularla çocuğun cevaplarını etkilemeksizin onu konuşturmaya teşvik etmesi çocuk teolojisi bağlamında oldukça önemli bir husustur. Çocuğun “dört görünmez arkadaşım var” cümlesine olumsuz herhangi bir tepki

¹⁶⁸ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.20

¹⁶⁹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.21

¹⁷⁰ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.274

¹⁷¹ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.124

¹⁷² Kerim Yavuz, *99 Soruda Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.82

vermeyip sorularla dini ilgisini canlı tutmak¹⁷³ hem dini gelişimi için hem de öğrenme girişimlerine ket vurmamak için önemli bir tutum örneğidir.

5. Örnek

Çocuk (5.2 yaşında): Allah eliyle kendine vurduğunda, kendine zarar veriyor mu? Hapşırdığında başı ağrıyor mu?

Ebeveyn: Beyninin içindeki düşünceleri biliyor musun?

Ç: Hayır.

E: Bazen beyninin içinde tam olarak dile getiremediğin düşüncelerin oluyor mu?

Ç: Evet.

E: Allah bir nebze bu düşünceler gibidir. Onlar sadece düşüncelerdir; onlar konuşmazlar ya da bir bedenleri yoktur.¹⁷⁴

8. Örnek

Birinci Çocuk (5.2 yaşında): Allah hava mıdır?

Ebeveyn: Hayır, Allah hava değil fakat biraz hava gibidir.

İkinci Çocuk (3.9 yaşında): Allah tavan mıdır?

E: Hayır, Allah tavan değil fakat biraz tavan gibidir.

Birinci Çocuk: O meleğe benzeyen bir bebek midir?

E: Hayır, O meleğe benzeyen bir bebek değil fakat biraz onun gibidir.

İkinci Çocuk: O görünmez mi?

E: Evet, aynen öyle.

¹⁷³ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.104

¹⁷⁴ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.18

Birinci Çocuk: O, kanatları ile havada uçan meleğe benzeyen bir bebek gibi mi?

E: Allah biraz çok şey gibi ama aslında herhangi bir şey değil gibi.

İkinci Çocuk: Neden değil?

E: Çünkü Allah eşsizdir. Allah'ın gerçekten hiçbir şekli yoktur.

Birinci Çocuk: Neden bir şekli yok?

E: Çünkü Allah bir çeşit düşüncedir. Düşüncelerin şekli var mıdır?

Birinci Çocuk: (Durdu, sonra gülerek) Hayır.

E: Allah bir nevi büyük bir düşünce gibidir.¹⁷⁵

Çocuk diğer konularda olduğu gibi dini olarak da sonsuzluğa karşı duyduğu ilgi ve merakla henüz içeriğini tam olarak bilemediği, isimlendiremediği fakat zamanla “mukaddes ve mutlak” dendiğini öğreneceği ilahi kudreti durmadan arar ve öğrenmek ister.¹⁷⁶ Bu diyaloglardaki çocuklar da yaşları itibariyle dini ilginin altın çağı¹⁷⁷ olarak nitelendirilen bir evrededir. Bu evrenin en önemli özelliklerinden bazıları da merak doğrultusunda soru sorma, bilhassa Allah'ı zihinde canlandırma ve anlamlandırma.

Konuşmaların muhtevasına baktığımız zaman, çocukların Allah'ın mahiyetine yönelik sorular yönelttiğini fark etmekteyiz. Sekizinci örnekte; ilk çocuğun hava ve meleğimsi bir bebek ifadelerini, ikinci çocuğun ise tavan kelimesini kullandığını görmekteyiz. Bunlara cevaben ebeveynin keskin bir şekilde reddedici bir yaklaşım sergilemediğine ve “gibi” edatını kullandığına şahit olmaktayız. Hull, buradaki maksadın çocukların dikkatini Allah'ın mahiyetinden ziyade özelliklerine, imgelerine başka bir deyişle sıfatlarına çekmek olduğunu açıklar, bunun yanı sıra

¹⁷⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.21

¹⁷⁶ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.52

¹⁷⁷ Harms, “The Development of Religious Experience in Children”, s.115

çocukların cesaretini kırmamak ve konuşmaya devam etmelerini sağlamak adına onları teşvik etme gayesiyle hareket edildiğini belirtir.¹⁷⁸

Diyaloğun sonlarına doğru çocukların “O görünmez mi, Neden bir şekli yok?” gibi soruları sorarak sohbete devam etmelerinden ve ebeveynin başat bir özellik olan “Allah eşsizdir” ifadesine yer vermesinden istenen hedeflere ulaşıldığına tanık olmaktadır. Hull, çocukların eşsiz kelimesinin anlamını bilmemelerinin önemli olmadığını çünkü kelimenin kullanıldığı bağlamda ne maksatla ele alındığının yeterince açık olduğunu ifade eder. Buna ek olarak devamında gülme olan bir duraksama anının yeni bir fikir sunma yahut bir şeyleri özetlemek için çok iyi bir fırsat olup yetişkinler tarafından değerlendirilmesi gerektiğine yer verir.¹⁷⁹

Allah’ın birliğini, eşi benzeri olmadığını, bir yere bağlı olmadan düşünülmesi gerektiğini çocuğa sözle anlatmak bu yaşlarda kolay değildir. Bu evrede bilgiler daha çok deneme, görüp izleme, bizzat katılma yoluyla zihinde tutulabilir, kullanılabilir ve genellenebilir. Zihin olgunluğu ancak buna elverişlidir.¹⁸⁰ Bu nedenle çocuğun çevresinde şahit olduğu varlıklar üzerinden düşündürülmesi, kendisine tüm bunları yaratanın Allah olduğu ve Allah’ın hiçbir şeye benzemediği bilgisinin verilmesi, anlaşılması zor olan bu durumu kavraması açısından çocuk için kolaylık oluşturabilir.

Bu diyalog örneklerinde de gördüğümüz üzere soru sorma çocukluk döneminde dini hayata girmenin temel yoludur. Çocukların sorularına cevap verilmeyip baştan savıcı bir tavırla karşılanmaları, onlarda ciddi ilgisizliklere neden olabildiği gibi, sorularına verilen aşırı irrasyonel cevaplar, bilişsel aygıtın eleştirel düşünme gücüne ulaştığı zaman sorun yaratabilir. Bu nedenle çocukların din ile ilgili sorularının savsaklanmadan onlara olabildiğince makul cevaplar verilmesi, henüz uyanmamış olan dini ilgilerinin tahrik edilmesi veya hâlihazırda aktif olan dini ilgilerinin canlı tutulması, dini gelişim için hayati önem taşır.¹⁸¹

¹⁷⁸ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.22

¹⁷⁹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.22

¹⁸⁰ Mualla Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1990, <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/bb62eaa5f54c9c6.pdf>, (E.T. 09.06.2020), s.110

¹⁸¹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.105-106

Son olarak küçük çocuklar kendi zihinsel şemalarını oluşturabilmek için yetişkinlerin desteğine ihtiyaç duyarlar. Çocukların bu konuları rahatça konuşabilecekleri bir ortamın oluşturulması zihinsel şemaların geliştirilmesinde önemli bir faktördür.¹⁸² Bu doğrultuda en önemli sorumluluk ebeveyne düştüğünden kendilerinin bilinçli bir şekilde hareket etmeleri, çocuklarına kendi varlıkları, tabiat ve kâinat üzerinde düşünerek inceleme yapmalarını ve bunları nasıl değerlendireceğini öğretmeleri¹⁸³, çocuklarının tükenmeyen soruları karşısında olumlu cevap vermekten bıkılmamaları ve çocuklarına doyurucu cevaplar vermeye çalışmaları gerekmektedir.¹⁸⁴

15. Örnek

Çocuk (5.9 yaşında): Allhtan daha büyük bir şey var mı?

Ebeveyn: (Babası kuma 8 rakamını çiziyor ve 8 rakamının çemberlerinden birinin içine küçük bir 10 yazıyor ve şöyle soruyor) Hangisi daha büyük 8 mi, 10 mu?

Ç: 8.

E: Yani 10'dan ziyade 8 tatlı almayı tercih ederdin, öyle mi?

Ç: Hayır.

E: O zaman hangisi daha büyük?

Ç: 8 daha büyük ama 10 daha iyi.

E: 8'i istediğin boyutta yazabilirsin fakat 10 her zaman daha değerli olacak.

Ç: Evet.

E: Allah her zaman daha üstündür. O var olan şeylerin en değerlisidir.¹⁸⁵

¹⁸² Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.83

¹⁸³ Selçuk, "Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)", s.110

¹⁸⁴ Yavuz, **99 Soruda Çocuk ve Din**, s.285

¹⁸⁵ Hull, **God-talk with Young Children...**, s.29

17. Örnek

Çocuk (4 yaşında): Savaşı kim kazanır, Allah mı He-man mı?

Ebeveyn: Allah.

Ç: Ya Teela, He-man'e yardım ederse?

E: Yine Allah kazanırdı.

Ç: Ya He-man, Teela ve Stratos birlikte olsaydı?

E: Allah daha büyüktür.¹⁸⁶

On beşinci örnekteki merak çağının zirvelerinde olan bu çocuğun Allah'a dair düşündüğü konulardan biri de Allah'ın büyüklüğü meselesidir. Sohbetin bu tarz bir soru ile başlamış olması, çocuğun bu diyalogdan önce de Allah'ın büyüklüğüyle ilgili bazı konuşmalara şahit olduğunu göstermektedir. Çocuk bu meseleyi somut seviyede çok daha iyi bir şekilde anlayabilecek düzeyde olduğundan ebeveynin cevabı da bu doğrultuda şekilsel bir anlatıma dayanarak gerçekleşmiştir. Belki de babasının ilk sorusunu anlayamayan ya da gördüğü somut şeklin etkisinde kalan çocuk, sayıların değerine odaklanmadan büyük şeklin etkisiyle ilk tercihinin 8 rakamından yana kullanmıştır. Ancak ikinci sorudan sonra durumun biraz daha farkına varıp babasının da verdiği mesaj doğrultusunda 10 sayısının 8 rakamına göre daha değerli olduğunu onaylayacak şekilde “Evet” cevabını vermiştir. Zaten bu dönemin çocuklarında görülen en bariz özelliklerden biri de kolay inanarak kabule meyilli olmasıdır. Ancak çocuklar kolay inanırlık eğilimine sahip olsa da, bu durum onların düşünmedikleri veya çocuklar arasında düşünce gücünü kullanan hiç kimsenin olmayacağı anlamına gelmez. Özellikle yaşlılarına oranla erken gelişen çocuklar, kendilerine sunulan fikirleri pekâlâ sorgulama yeteneğine sahiptirler.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.32

¹⁸⁷ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.108

Burada çocuğun sorularını hazır bilgilerle cevaplamak yerine düşünce gücünü geliştirmek ve hayal dünyasını zenginleştirmek,¹⁸⁸ gerek bilişsel gelişimi gerek dini gelişimi açısından oldukça önemli unsurlardır.

On yedinci örnekte ise; dört yaşındaki bir çocuğun çizgi film karakterlerinin süper kahramanlarından olan He-man, Teela ve Stratos ile Allah arasında bir karşılaştırma yaptığına şahit olmaktayız. Büyük ihtimalle bu karakterler çocuğun zihin dünyasında her daim kazanan ve çok güçlü bir şekilde yer edinmiş kahramanlardır. Ayrıca çocuk bu diyalogdan evvel Allah'ın büyüklüğü veya gücüyle ilgili bir şeyler duymuş olmalı ki ebeveynine bu tarz bir soru ile yönelmiş olsun. Hull bu konuşmayla ilgili olarak süper kahramanların gücünün, çocuğun mümkün olan en büyük gücü hayal etmesini sağlayacağını ve çizgi roman ile çizgi filmlerdeki kahramanların genellikle çocukta verimli imgelerin kaynağını oluşturacağını ifade etmiştir.¹⁸⁹ Dolayısıyla çocuğun yaşını da göz önünde bulundurduğumuz zaman somut bir şekilde çizgi film sahnelerinden edindiği izlenimin, Allah'ın gücünü ve büyüklüğünü anlaması bakımından olumlu bir etki oluşturabileceğini söylemek kuvvetle muhtemeldir.

Naklettığımız iki diyalogun da çocuğun sorusuyla başlamış olması onun öğrenmeye hazır olduğu en kritik anlardan biridir ve görüldüğü üzere ebeveyn bunu gayet iyi bir şekilde değerlendirmiştir. Böyle zamanlarda çocukların soruları can kulağı ile dinlenilmeli, kendilerine ve sorularına değer verildiği hissi uyandırılmalı¹⁹⁰, maksatlarının ne olduğu fark edilerek yaklaşım gösterilmelidir. Ayrıca konuşmaların başka konulara geçmeden Allah ile başlayıp Allah ile sonlanması da verilen bilginin çocuğun aklında kalıcılığı üzerinde olumlu bir etki oluşturması açısından mühim bir noktadır.

Tüm bu verilere genel bir şekilde bakacak olursak imgeler ve yetişkinin rehberliği konuları ile Allah'ın büyüklüğü ve Allah'ın mahiyeti başlıklarının incelendiği bu diyaloglar gösteriyor ki; çocuklar bizatihi şahit olmamalarına rağmen

¹⁸⁸ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.56

¹⁸⁹ Hull, **God-talk with Young Children...**, s.31-32

¹⁹⁰ Şuayip Özdemir, "Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2002, http://isamveri.org/pdfdr/D01239/2002_9/2002_09_OZDEMIRS.pdf, (E.T. 10.07.2020), s.124

sembolik anlatımlara dayalı öğrendikleri bilgileri kullanabilme, başkasına anlatabilme potansiyeline sahiptir. Hull, çocukların az imgedense çok imgeye sahip olmalarının onlar açısından avantajlı olacağını belirterek çocukları teolojik imge oluşturma hususunda teşvik etmek gerektiği üzerinde durur. Buna ek olarak, çocuğun iç dünyası ve dış dünyasının deneyimlerinde dini konulara dair ölçülü bir köprü oluşturabilmesi ve yapıcı eleştiri sürecine katılabilmesi için Allah hakkındaki konuşmaların diyaloga dâhil edilmesinin faydalı sonuçlar oluşturacağını ifade eder.¹⁹¹

Aktardığımız diyaloglardan da anlaşıldığı üzere çocuğun sorusuna cevap vermek esas unsur değil, daha da önemli olan nokta çocuğun maksadını anlayıp çizilen genel bir çerçeveye düşünmesini sağlamak hatta kendi cevaplarına zihinsel faaliyetleri neticesinde ulaşabilmesi için doğru rehberlik yapmaktır. Oruç'un da belirttiği üzere zaten bu tür konuşmaların öncelikli amacı çocuğun konuşmasına fırsat vermek ve onun geliştirmeye başladığı Allah tasavvurunu açığa çıkarmaktır. Bu sayede kurumsal dini bilgilerin de desteği ile çocuğun Allah'ı doğru anlamasına rehberlik etme söz konusu olur.¹⁹²

Çocukların dini ilgilerini aynı zamanda önemli bir keşif zamanı olarak değerlendirmek gerekir. Bu anlamda çocuğa dini bilgileri doğrudan aktarmak yerine, dini uygulamalar, sembol ve ritüellerden hareketle onun bu duyguları keşfetmesine fırsat verilmelidir.¹⁹³

Sonuç olarak çocukların bilişsel gelişim seviyeleri doğrultusunda da baktığımız zaman algılarının bu kadar açık olduğu bir dönemde kendilerine görsel uyarıcıların sunulması, öğretilmek istenen mesajın faydalı bir şekilde amacına ulaşmasına yardımcı olabilir. Nitekim bu şekilde çocukların gelişim düzeylerinden istifade edilerek potansiyelleri maksimum seviyeye çıkartılır, ilgi ve dikkatleri daha kolay çekilir ve de çocuğun zihninde dinle ilgili şemalar çoğaltılarak konuyla alakalı daha çok düşünmesine ve özgünlüğünü ortaya çıkarmasına fırsat sunulur.

¹⁹¹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.21

¹⁹² Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.70

¹⁹³ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.52

2.3.3. Üçüncü Bölüm: Ahlaki Düzen, Dua ve İncil

Hull üçüncü bölümde iyilik, kötülük, dua ve sünnetullah¹⁹⁴ olarak adlandırılan tabiat yasalarından bahsetmiştir. Bu bölümde dua üzerine yapılan diyaloglar sıklıkla yer almış olup söz konusu duanın çocukların dini gelişimindeki etkisi yadsınmaz olduğundan bu başlık altında;

-Çocukların dua etmede nasıl bir tutum sergilediği,

-Çocukların Allah'ı duaya nasıl dâhil ettiği,

-Duanın onların hayatında nasıl bir yer edindiği,

-Yetişkinlerin çocuklara dua öğretirken nelere dikkat etmesi gerektiği gibi hususlar ele alınacak ve tüm bunlar *Dua* başlığı altında değerlendirilecektir.

21. Örnek

Birinci Çocuk (5.6 yaşında): Ben 6 için Allah'a dua edeceğim (6'yı atar) Orada! Çünkü Allah'a dua ettim. Sen neden Allah'a dua etmiyorsun?

İkinci Çocuk (4 yaşında): Sevgili Allah bu yemeği kutsasın. Âmin. (2'yi atar)

Birinci Çocuk: Neyse, canın sağ olsun. Senin sıran olduğunda tekrar deneyebilirsin.¹⁹⁵

Bu örnek, çocuklar Ludo yani Kızma Birader oynarken gerçekleşen bir konuşmadır. Oyunda 6 rakamını yakalamak stratejik hamleler için büyük avantaj oluşturduğundan çocukların hedefinde o vardır. İlk çocuk 6 rakamı için Allah'a dua edeceğini söyledikten sonra şansı yaver gider ve 6 rakamını atar. Dua ile bir zafere ulaşmış olmasının mutluluğuyla küçük kardeşini de bu doğrultuda cesaretlendirir ve ona dua etmesini tavsiye eder. Buradan büyük çocuğun kendi gücü dışında kalan yahut kendisinin tek başına başaramayacağına inandığı bir arzusu¹⁹⁶ için gerektiğinde

¹⁹⁴ Sünnetullah; Allah'ın tabiatı yaratıp devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar anlamında bir Kur'an terimidir, Bkz., <https://islamansiklopedisi.org.tr/sunnetullah>, (E.T. 10.07.2020)

¹⁹⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.34

¹⁹⁶ Yavuz, *99 Soruda Çocuk ve Din*, s.182-183

Allah'tan yardım istediğine tanık olmaktayız. Kendi sınırlılıklarını fark eden çocuklar, gerçekleştiremedikleri isteklerinin yerine gelmesi için Allah'a dua etmeyi kolaylıkla kabul ederler.¹⁹⁷ Bunun yanı sıra büyük çocuğun 6 rakamını atmasını direkt olarak Allah ve dua ile ilişkilendirmesi, somut işlem dönemindeki çocukların Allah'ın olaylara doğrudan müdahale ettiğini düşünmesinden¹⁹⁸ kaynaklanmaktadır.

Küçük çocuğun kurduğu cümleden ise, kendisinde duaya dair Allah'tan bir şeyler isteme fikrinin yerleşik olduğunu ancak yemek esnasında yapılan bir duayı oyunda da tekrar ettiğini görmekteyiz. Erken çocukluk döneminde inançla ilgili ifadeler, daha çok taklidi tarzda söylenen sözler görünümünde¹⁹⁹ olduğundan çocuğun o şekilde dua etmesi gayet normal kabul edilmektedir.

22. Örnek

Birinci Çocuk (5.6 yaşında): Beni hiç övmedin! (Kendisini annesinin kollarına ağlayarak atar.)

İkinci Çocuk (4 yaşında): (Yüksek sesle) O zaman neden Allah'a dua etmiyorsun?

Birinci Çocuk: (Daha yüksek sesle ağlayarak) Ama ben dua ediyorum!²⁰⁰

Anneleri küçük çocuğu akşam yemeğinin hepsini bitirdiği için övdüğü sırada gerçekleşen bu diyalogda; büyük çocuğun üzgün bir şekilde annesine söylendiğine ve buna karşılık küçük çocuğun Allah'a dua etmesini önererek abisine yol gösterdiğine şahit oluyoruz. Çocukların dini mekânlar ya da ibadet vakitleri dışında günlük konuşmalar içinde Allah'ı anıp O'nun güçlü olduğuna inanarak rayında gitmeyen bir şeyleri düzeltmek için O'ndan yardım istemeleri, ilahi bir müdahalenin mümkün olduğuna inandıklarının ve bu inançları doğrultusunda hareket ettiklerinin işaretidir.

¹⁹⁷ Selçuk, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, s.111

¹⁹⁸ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.119

¹⁹⁹ Karaca, **Dini Gelişim Psikolojisi**, s.117

²⁰⁰ Hull, **God-talk with Young Children...**, s.35

Dini gelişim bağlamında dört ve altı yaşlarındaki çocuklarda bariz bir şekilde benmerkezci yönelimin ve dua içeriğinin de kısmen maddi bir nitelikte²⁰¹ olabileceği göz önünde bulundurulduğunda, iki çocuğun da seviyelerine göre hareket ettiklerini söylemek mümkün gözükmemektedir.

24. Örnek

Birinci Çocuk (4.2 yaşında): Onu buldum! Onu buldum!

Ebeveyn: Sen iyi bir kızsın. Onu bana getir bakalım.

İkinci Çocuk (5.8 yaşında): Ben de yardım ediyordum; çünkü Allah’a dua ediyordum. Er ya da geç gözlüğü bulman için Allah’a dua ediyordum.²⁰²

Bu diyalog, iki çocuğun da annelerinin kaybolan gözlüğünü aradığı bir esnada gerçekleşmiştir. Küçük çocuğun gözlüğü aniden bulmasıyla annesi mutluluğunu küçük çocuğu överek ifade etmiş, bunun üzerine büyük çocuk da sahne arkası kahraman edasıyla gözlüğün bulunmasında kendisinin de büyük bir payının olduğunu hatırlatarak iki kere Allah’a dua ettiğini dillendirmiş ve bu başarının temelinde Allah’ın desteğinin olduğunu düşünerek hareket etmiştir.

Bu üç diyalog örneğinden de anlaşıldığı üzere, çocuklar olmasını istedikleri bir şey esnasında inançlı bir şekilde ve seviyelerine uygun olarak Allah’ı hatırlayarak O’ndan bir şeyler isteme girişiminde bulunmuşlardır. Ayrıca duanın onların hayatındaki farkı alanlarda yerleşmiş bir unsur olduğunu da söylemek mümkündür. Nitekim çocuklar oyun oynarken kaybolan bir eşyayı ararken ve arzuladıkları bir şeylerin yerine getirilmesini isterken dua edip Allah’tan yardım talep etmişlerdir.

25. Örnek

...

Çocuk (4.6 yaşında): Gerçekten de Allah abimin söylediği gibi her yerde mi?

Ebeveyn: Evet, O her yerde.

²⁰¹ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.87-89

²⁰² Hull, *God-talk with Young Children...*, s.36

Ç: Kafamda bile mi?

E: Evet. O her yerde, özellikle O'nun hakkında konuştuğumuzda.

Ç: Dua ettiğimizde olduğu gibi.

E: Evet. Aynı zamanda şimdi konuştuğumuz gibi.

Ç: Şimdi O'nun hakkında konuşuyoruz gibi.

E: Evet, tüm konuşmalarımızda. Konuşmak güzel değil mi?

Ç: Evet.

E: O zaman şimdi uyu bakalım.²⁰³

Çocuğun ağlayarak uykusundan uyandığı bir esnada babası yanına giderek kendisiyle konuşur ve onu dinginleştirmeye çalışır.²⁰⁴ Babası çocuğun sahip olduğu güzel şeyleri sayıp ona ne kadar şanslı olduğunu söylerken çocuk birden Allah'la ilgili konuşmaya başlar. Allah'ın her yerde var olmasının nasıl bir şey olduğunu anlamaya çalışarak “Kafamda bile mi?” şeklinde sorgular. Babası da çocuğun aklındaki soruya anlayacağı şekilde bir yaklaşım gösterir ve uykusundan ağlayarak uyanan çocuk konuşma sonunda gayet huzurlu bir şekilde yatmaya geçer.

Bilgin'in de belirttiği üzere soru sorma özelliği, çocuğun büyüklere olan güvenini yansıtır. Çocuklara göre büyükler her şeyi bilir görünmektedirler ve onlara sorarak her şeyi öğrenmek mümkündür. Çocuk, tanımakta olduğu dünyada her şeyi yerli yerine yerleştirmek²⁰⁵ istediğinden tüm imkânları değerlendirerek hareket eder. Bu doğrultuda ebeveyn, çocuğun tasavvurlarının şekillendiği kritik zamanları ve sorulan soruları fırsata çevirip günlük hayatın akışı içerisinde²⁰⁶ çocuğun aktif

²⁰³ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.36

²⁰⁴ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.36

²⁰⁵ Beyza Bilgin, “Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dini Kavramlar”, *Din Öğretimi Dergisi*, 1986, s.23

²⁰⁶ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.86

katılımına değer vererek²⁰⁷ gerekli cevaplar ve yaklaşımlarla dini fikirlerinin oluşmasına katkı sağlayabilir.²⁰⁸

26. Örnek

Çocuk (2.6 yaşında): Allah'ın uykusu geldiğinde yatmaya gider mi?

Ebeveyn: Allah hiçbir zaman uykusuz kalmaz. O her zaman uyanık kalır.

Ç: Yoksa O'nun yatağı mı yok?

E: Allah varlıklarla ilgilenmek ve bizi sevmek için her zaman uyanık kalır.

Ç: Vay canına.²⁰⁹

Bu diyalog, küçük çocuğun okul ayinine götürülüp kendiliğinden ibadet vakitlerine katıldığı günden birkaç gün sonra gerçekleşmiştir.²¹⁰ Bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere, çocuğun yaşı çok küçük olmasına rağmen teolojik bağlamda bulunması ve dini kurumlarda yapılan aktivitelere katılması kendisinde uyarıcı bir faktör²¹¹ oluşturmuştur. Ayrıca dualarda geçen Allah kelimesine şahit olması, kendisinde Allah'a dair bir merak uyandırmış ve O'nu daha sık hatırlayarak O'nun hakkında sorular sormasına sebebiyet vermiştir.

Diyaloğun sonunda çocuğun “vay canına” cümlesiyle hayretler içinde kaldığına şahit olmaktayız. Karaca, çocukların sordukları sorulara aldıkları cevaplar karşısında şaşkınlığa düşmelerinin duydukları şeyleri mantıksal analize tabi tutmalarından değil, daha çok beklemedikleri bir cevabı aldıklarından dolayı²¹² olduğunu ifade eder.

29. Örnek

²⁰⁷ James Gerard McEvoy, “Towards a Theology of Childhood: Children's Agency and the Reign of God”, *Theological Studies*, 2019, s.683

²⁰⁸ M. Akif Kılavuz, “Çocukluk Döneminde Dini Sorular”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13501/163221>, (E.T. 11.07.2020), s.382

²⁰⁹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.37

²¹⁰ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.37

²¹¹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.106

²¹² Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.107

Çocuk (yaklaşık 3 yaşında): Sevgili Allah, bu yemekler için teşekkür ederim.

213
...

Bu örnekteki küçük çocuğun sahip olduğu nimetler için şükrettiğini görmekteyiz. Buradan da anlaşıldığı üzere, dua çocuğun bir nevi Allah'ı ile konuşmasıdır. Bu konuşmasında sadece istek ve dileklerine kavuşma arzusu yoktur. Yerine göre çocuk arzularına kavuşunca Allah'a şükretmek ve O'na sevincini ifade etmek için de dua edebilir. Dualar hangi türden olursa olsun, çocuk onlardan büyük ölçüde kendisi için fayda umar. Bu bakımdan çocuk duaları bencil bir özellik taşır.²¹⁴ Bu durum bilhassa işlem öncesindeki ve somut dönemin başlarındaki çocuklarda gözlenmektedir.

Dua başlığı altında ele aldığımız bu diyaloglara bütüncül bir şekilde baktığımız zaman, çocukların duaya karşı ilgi ve alakalarının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bunun örnekleri; çok küçük yaşta olan çocuğun geleneksel bir şekilde öğrendiği duayı ezbere tekrar etmesinde, başka bir çocuğun ibadet esnasında edilen dualara kendiliğinden katılım sağlamasında, çocukların oyun oynarken Allah'tan yardım bekleyerek O'nu anmasında yer almaktadır. Hull, dua hakkındaki diyalogların, konuşma ve dinlemeye dayalı bir şekilde gerçekleştiğinden ötürü Allah hakkında yeni imgeler geliştirmek için faydalı olanaklar sunduğunu belirtir. Bu yeni imgelerin, çocuğun teolojik anlamda kelime dağarcığının zenginleşmesine ve Allah'la ilgili düşüncelerindeki katılık ve sabitliğin önlenmesinde yardımcı olacağına değinir. Duada Allah'ın doğrudan ele alındığına ve Allah hakkındaki konuşmalarda ilgi odağının "Allah" kelimesinin kendisi, anlamının sınırları ve diğer kelimelerle ilişkisi üzerine olduğuna yer verir.²¹⁵

Dua; okul öncesi çocuğun eğitiminde önemli bir yer tutan²¹⁶, çocuğun dini bilincini besleyen ve onu dini eğitime hazır hale getiren²¹⁷ Allah'la kurulan en

²¹³ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.38

²¹⁴ Yavuz, *99 Soruda Çocuk ve Din*, s.183

²¹⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.37-38

²¹⁶ Selçuk, "Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)", s.115

²¹⁷ Mahmut Dünder, "Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sirnakifd/issue/39732/470733>, (E.T. 11.07.2020), s.468

etkileyici iletişim aracı²¹⁸ ve özellikle inananların hayatlarında önemli yeri olan dini bir fenomendir.²¹⁹ Çocukların din eğitiminde duanın özel bir yeri vardır. Çünkü çocuklar erken yaşlardan itibaren kutsal olanla her şeyden önce dua aracılığıyla tanışır, zamanla geliştirdiği din dili sayesinde dini alana dâhil olurlar.²²⁰ Bu doğrultuda çocuğun içinde bulunduğu çevrenin, duaya dair öğrendiklerinde ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Anne-babalar ve çocuğun model aldığı yakın çevresi, her konuda olduğu gibi dua deneyiminde de çocuklar tarafından taklit edilirler.²²¹ Bu sebeple yetişkinlerin çocuğa karşı olumlu davranış modeli oluşturup onun anlayış seviyesini de göz önünde bulundurarak hareket etmeleri gerekmektedir.

Tosun'un da ifade ettiği gibi duanın samimi, içten, bilinçli, sürekli bir şekilde doğrudan ve sadece Allah'a yapılmasına yönelik çocuğa dua adabı öğretilmelidir.²²² Dua ile çocuğa hem dini bilgilerin hem de çocukların sosyal davranışında ve karakter yapısında yardımseverlik, dürüstlük, saygı, paylaşma, hediyeleşme, başkalarını düşünme, öz denetim gibi kazanımların olduğu değerlerin öğretilmesi mümkün hale gelebilir.²²³ Son olarak toplu dua gibi uygulamalarla çocuğun manevi gelişimi de desteklenerek dini pratikler hakkında bazı tecrübeler edinmesi sağlanabilir.²²⁴

2.3.4. Dördüncü Bölüm: Aile Hayatı ve Teolojik Konuşmaların

Kökenleri

Bu bölümde bilhassa Allah merkezli gerçekleşen teolojik konuşmalarda Hull'ın ebeveynlere veya bu konuyla ilgilenen rehberlere yönelik tavsiyeleri, çocuğun zihnindeki Allah tasavvurunun hangi imgelerle zenginleştirileceği, çocuğun büyüme sürecinde geçiş nesnelerini sağlıklı bir şekilde kullanmasıyla daha bağımsız hale geleceği konuları ile *Kutsal Kitap* ve *Hikâyelerle* ilgili diyaloglar yer almaktadır.

²¹⁸ Ayşe Koyuncu, “Okul Öncesi Çocukların Din Eğitiminde Annenin Rolü ve Karşılaştığı Güçlükler”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Rize 2008, s.72

²¹⁹ Cemal Tosun, “Dua Öğretimi”, **Dini Araştırmalar**, 2000, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4443/61218>, (E.T. 12.07.2020), s.2

²²⁰ Köylü ve Oruç, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, s.85

²²¹ Esra Aydınbaş, “Ankara İli 5 Yaş Grubu Çocuklarda Anadilde Dua Deneyimi İle Sosyal Davranış İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, s.42

²²² Tosun, “Dua Öğretimi”, s.5

²²³ Aydınbaş, “Ankara İli 5 Yaş Grubu...”, s.38

²²⁴ Cemil Oruç, “İngiltere’de Okul Öncesi ve İlköğretim Okullarında Resmi Din Eğitimi I: Devlet Okulu Örneği”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2013, s.189

Bu başlıkta; *Kutsal Kitap* ve *Hikâyelerle* ilgili konuşmaların değerlendirilmesinin yanı sıra konuyu doğrudan ilgilendirdiği ve verimli sonuçlar elde etme ihtimaline sebebiyet verdiği için, Hull'ın tavsiyelerine de yer verilecektir.

32. Örnek

Kız Çocuk (15 yaşında): Anneciğim, Eski Ahitteki Yeftah'ı okuyorum.

Anne: Gerçekten mi canım, peki onun hakkında ne düşünüyorsun?

Ç: (Hararetli bir şekilde) O, aşağılık bir herifti!

Anne: Neden öyleydi?

Ç: Kızına ne olduğu umurunda değildi. Sadece kendini düşündü. Her ne olursa olsun sözünü tutmak zorundaydı. Onun için kızının bir önemi yoktu.

Anne: Anlıyorum. Pekâlâ...

Ç: (Annesinin yanına diz çökerek gözyaşlarına boğulur) Ve biliyorsun anne, biz kızın adını bile bilmiyoruz.²²⁵

Hikâye, Yeftah'ın savaşta muzaffer olursa eve geldiğinde kendisini karşılayan ilk kişiyi kurban edeceğine söz vermesiyle ilgilidir. Kendisi eve gidince onu karşılayan kişi kızı olur ve Yeftah her şeye rağmen sözünü tutar.²²⁶ Diyalogu incelediğimiz zaman genç bir kızın okuduğu hikâyede, babasının kızına yaptığı haksızlıktan dolayı çok etkilendiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra genç kız, hikâyedeki kızın ismini bilmediği için diğer hikâyelerde kendisine dair bir bilgi bulamayacak olmanın üzüntüsünü de yaşamaktadır. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada okuyucular için hikâyenin, hiçbir zaman sadece zevkle okunan/dinlenen bir eğlencelik değil, aksine içine girilip oradaki kahramanlarla beraber yaşanılan bir yaşam kesiti olduğu, okurun fitri bir eğilim olarak genellikle iyi rollerdeki kahramanlarla empati kurup onların yerine kendisini koyduğunu, onların kendilerine

²²⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.40

²²⁶ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.39

özgü bakış tarzı, yaşam biçimi ve kişisel özelliklerini kavrayarak bu kahramanların düşündükleri gibi düşünmeye, onlar gibi hissetmeye çalıştığı belirtilmiştir.²²⁷ Bu örnekteki genç kız da hem duygusal bir davranış sergilemiş hem de kendini o durumun içinde hayal ederek hikâyedeki kızın çaresizliğine karşı hakkaniyet arayışı içerisinde tepkisel bir yaklaşım göstermiştir.

35. Örnek

Babaları, 3 yaşındaki çocuğuna İncil'deki bir mucize hikâyesini anlatmayı henüz bitirmişti. Bu esnada büyük çocuk da hikâyeyi dinliyordu.

Büyük Çocuk (8 yaşında): Bugün okulda mucizeler yaptık.

Ebeveyn: Güzel. O zaman mucizenin ne demek olduğunu biliyorsun.

Ç: Evet biliyorum. Mucize, gerçekleşmesi imkânsız bir şeydir.

E: Eğer imkânsızsa nasıl gerçekleşebilir?

Ç: Allah onu gerçekleştirir.

E: O zaman gerçekten imkânsız değildir.

Ç: (Şüpheli bir şekilde) Hayır.

E: Gerçekten imkânsız olan şeyler gerçekleşemez, değil mi? Eğer gerçekleşirlerse bu aslında imkânsız olmadıklarını kanıtlar.

Ç: Evet, ama öğretmen öyle söyledi.²²⁸

Bu diyalogda ebeveynin üç yaşındaki çocuğuna inandıkları dinle ilgili hikâye okuduğunu ve hikâyeyi dinleyen sekiz yaşındaki çocuğun, içeriğin okulda öğrendiği konuyla ilişkili olduğunu fark etmesiyle konuşmaya katıldığını görmekteyiz. Diyalog akışından çocuğun mucize konusunu zihninde tamamen oturtmadığına ve

²²⁷ Muhiddin Okumuşlar, “Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19699/210415>, (E.T. 11.07.2020), s.241

²²⁸ Hull, **God-talk with Young Children...**, s.46

ebeveyninin bu doğrultuda ona yol gösterdiğine şahit olmaktayız. Hull, yetkili birileri tarafından söylenilmiş olsa dahi çocuğu kendi kendiyile çelişen bir ifadeye inanması için teşvik etmenin iyi fikir olmadığından bahseder.²²⁹ Zaten konuşma sürecinde ebeveynin, çocukların okudukları yahut öğrendikleri bilgileri ezberleyip sorgulamaksızın kabul etmelerinden ziyade akıl süzgecinden geçirerek düşünmelerine fırsat verecek şekilde hareket ettiği de aşikârdır.

Bu örnekteki en önemli hususlardan bir diğeri de ebeveynin, çocukların dini eğitiminde kutsal kabul edilen hikâyelere yahut kıssalara yer vermesidir. Kıssalar din eğitiminde başlı başına bir eğitim yaklaşımıdır. Bunda, kıssaların çocuğun kalbinde yer alan en önemli teolojik ve pedagojik kaynak olması önemli bir etkidir. Nitekim kıssalar, çocuğun birinci derecede konuyla irtibat kurabileceği ve belirli görüntülerle sınırlanmış bir görsellikten ziyade hayalinde canlandırabileceği, kendine özgü yorumlar yapabileceği bazı imkânlar sunmaktadır. Bu, çocuğu pasif bir alıcı olmaktan ziyade aktif bir katılımcı haline getirecektir.²³⁰ Dolayısıyla çocukların dini eğitiminde kendilerine öğretilmek istenen birçok konuda hikâye ve kıssaların kolaylaştırıcı etkisinden istifade etmekte fayda olduğu gözükmektedir.

36. Örnek

Ebeveyn: (Balam'ın konuşan eşeğiyle ilgili olan hikâyeyi anlatıyor) Şimdi burada hikâyenin oldukça garip bir kısmına geliyoruz. Bunu sana insanların her zaman söylediği şekilde anlatacağım ve bunun hakkında ne düşündüğünü görebilirsin.

Çocuk (7 yaşında): Ne oldu peki?

E: Eşek aniden konuşmaya başladı: “Neden bana vuruyorsun? Bunca yıldır senin sadık eşeğin olmadım mı?”

Ç: (Gülerek) Öyle bir şey olmadı!

²²⁹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.47

²³⁰ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.132

E: Hikâyenin söylediği budur, bu nedenle onu kabul edebilir veya etmeyebilirsin. Hikâyeye devam etmemi ister misin?

Ç: (Hevesle) Evet.

E: Hikâye, Balam'ın eşeğinin konuştuğunu duyduğunda... diye devam ediyor.²³¹

Ele aldığımız bu son örnekte olağanüstü ve çocuğun günlük hayatta hiç karşılaşamayacağı bir hikâye örneğini görmekteyiz. Çocuk eşeğin konuşmasına inanmamasına rağmen çok hevesli bir şekilde hikâyenin devam etmesini istemektedir çünkü bu yaştaki çocuklar hikâye dinlemeyi bir hayli sevmektedirler.

Diyalog örneğinde ebeveyn salt bir okuyucu olarak kalmayıp çocuğu da hikâyeye dâhil edecek şekilde hareket etmiş ve eşeğin konuşup konuşmadığıyla ilgili kararı çocuğun vermesini istemiştir. Bu açıdan kıssalar birebir etkileşimle ve odaklanarak konuşma şeklinde anlatıldığında kurgu, çocuğun muhayyilesine bırakılır ve çocuk, olaylar arasında özgürce ilişkiler kurmaya başlar.²³² Bu sayede çocuk zihnen aktif bir şekilde ve seçim yapma konusunda serbestçe hareket eder. Bu evrede, dini konuları daha rahat anlamaya ve öğrenmeye, ahlaki konuları da kendine göre değerlendirmeye başlayan çocuklar, zihinsel gelişimlerine paralel olarak daha sorgulayıcı ve tenkitçi özellik göstermeye başlarlar. Bir önceki evrede, şüphesiz ve itirazsız olarak kabul ve taklit ettikleri davranışları, bu evrede akıl süzgecinden geçirme eğilimi göstermeye başlarlar.²³³

Hikâye, kişisel ve ruhsal gelişimle ilgili birçok alanda uluslararası geçerliliği olan bir konuma sahiptir. Ayrıca çocuk ve gençlerin psikolojik gelişimlerinde önemli bir pedagojik araç olup hem soyut kavramların anlaşılması, hem de anlatılan konunun somut örneklerle ifade edilmesi açısından farklı bir önem taşımaktadır.²³⁴ Hull, bu tarz konuşmaların çocukların hayal gücünü ve sorgulamalarını engellemeyecek şekilde kutsal hikâyelerle ilişki kurmalarına yardımcı olabilecek bazı yolları gösterdiğinden bahseder. Ayrıca hikâyelerin, büyük destanlar ve kutsal

²³¹ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.48

²³² Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.132

²³³ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, s.102

²³⁴ Okumuşlar, "Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye", s.237

metinlerle sınırlı kalmaması, mümkün mertebe çeşitlendirilerek anlatılması gerektiğini ifade eder.²³⁵ Bu bakımdan çocuğun hem genel eğitiminde hem de özel olarak dini eğitiminde hikâye ve kıssalardan istifade ederek çocuğun da ilgisini ciddi bir şekilde çeken bu materyal yardımıyla öğretimin kolaylaşması, etki düzeyinin artırılması, çocukta dini değer algısının oluşturulması ve var olan birikimin pekiştirilmesi sağlanabilir.

Son olarak Hull'ın bu bölümdeki tavsiyeleri şu şekildedir;

- İmgeler, çocukların zihninde yer alan ve hatıra haline gelen algılardır. Onlar bir köprü işlevine sahip olup çocuğun iç deneyim dünyası ile dış uyaran dünyasını birleştirir. Bu sebeple çocuklarla konuşma esnasında imgelerin kullanılması çok önemlidir. Dini kıssalar, hikâyeler ve dualar bu doğrultuda verimli imge oluşturabilecek potansiyele sahiptir.

- Çocuğun çevresi ve onu yetiştiren ebeveynleri sevgi duygusu açısından verimliyse çocuğun daha maceracı, hayal gücü yüksek ve inançlı olma olasılığı artacaktır.

- Çocuğun inancının beslenmesi her zaman belirli ve ölçülü bir dokunuş hafifliğiyle yapılmalıdır.

- Ebeveyn çocuğa “dua etmek ister misin?” diye sorduğunda çocuğun cevabı “hayır” ise cevap kabul edilmeli ve saygı duyulmalıdır. Çocuklara dua etmeleri için emretmememiz ve her şeye itaat etmelerini beklemememiz gerekir.

- Çocuğun her zaman bir inisiyatif alabilmesi ve anlaşılmayı değiştirme özgürlüğüne sahip olması gerekir. İster psikolojik ister fiziksel yollarla çocuğun rızası olmadan onun üzerinde baskı oluşturulmamalıdır. Aksi takdirde sadece zahiri bir itaat gerçekleşecek bu da sahteliğe hatta yalana yol açacaktır.²³⁶

²³⁵ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.48

²³⁶ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.41-49

- Çocuk yetiştirme bağlamı her zaman müzakere içinde olmalı, çocuğun son sözü söylemesine izin verilmemeli, ebeveyn de derhal karşı çıkma gibi bir eğilime teslim olmamalıdır.

- Çocuk, duada istekler sunmak için teşvik edilmemelidir, bunun aksine onu sahip olduğu nimetler için şükür ifadelerini kullanacak şekilde yönlendirmek çok daha faydalıdır.

-Yetişkinler çoğunlukla çocuklarının sorularına cevap verememe endişesiyle hareket ederler ve çocuklarıyla bir konuşmaya dahil olabilmek için kendilerini yetersiz hissederek ancak bu çok yanlış bir tutumdur; çünkü çocuklar için çok daha önemli ve tatmin edici olan husus genellikle konuşmanın kendisidir. Yani yetişkinin her soruya cevap vermesinden ziyade konuşmaya katılması çocuklar için daha önemlidir.

- Çocuğun sorularına karşılık kısa cevaplar verilmelidir; nitekim uzun cevaplar onun zihninde olmayan bir açıyla uğraşmasına ve ilgisini kaybetmesine neden olabilir.²³⁷

2.3.5. Beşinci Bölüm: Dini Konuşmanın Yapısı

Hull, kitabın son bölümü olan bu kısımda “aşama aşama konuşma” ve “konuşma ve dini olgunluk” başlıklarını ele almıştır. Özet olarak belirtmek gerekirse yazar bu başlıklarda çocukların yaşlarına göre diyalogların nasıl bir seyir halinde ilerlediğinden, çocukların hissetme ve düşünme kapasitelerinin gelişmesinin diyalogun muhtevasına doğrudan yansıdığından bahsetmiştir. Çocuklar ve gençlerin olgunlaştıkça farklı konuşma örüntülerinden geçeceklerini ve Allah hakkında yapılan konuşmaların bu seviyeye göre şekilleneceğini ifade etmiştir. Çok detaylandırmadığı bu bölümün örneklerini başka bir kitapta yayınlayacağı umuduyla sonlandırmıştır.²³⁸

Toplamda 17 diyalog örneği üzerinde yaptığımız bu değerlendirme ile çocukların yaşamlarının özünde teolojinin var olduğunu, bilişsel ve dini gelişimleri doğrultusunda soyut konularla ilgili konuşmalara katılım sağlayıp metafizik

²³⁷ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.41-49

²³⁸ Hull, *God-talk with Young Children...*, s.50-52

konularla ilgili sorular sorduklarını, yeri geldiği zaman kendi orijinal fikirlerini paylaştıklarını görmekteyiz. Buna ek olarak ebeveynin, çocuğun ilgisini canlı tutup kendisine saygı göstererek değer vermesi ve doğru bir rehberlik yapması durumunda çocuğun cesaretlendiğine ve konuşmaya heveslendiğine şahit olmaktadır.

Diyalog örneklerinden ve Hull'ın açıklamalarından, bu teolojinin gerçekten de çocuk merkezli olduğu, çocuğun hayal gücünü besleyerek kutsal olanla ilgili düşüncelerini paylaşmasına fırsat sunduğu, çocuğun deneyim ve hislerine önemli bir şekilde yer verdiği ve çocuğun doğuştan sahip olduğu dini gücün açığa çıkarılıp geliştirilmesi için uygun şartları hazırlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Elbette ki insanda doğuştan var olan dini gücün açığa çıkması ve hayatta uygulamaya geçmesi, çocuğun kendisine sunulan çevre ve eğitim şartlarıyla mümkündür. Hangi toplumda doğarsa doğsun insan bir şekilde kendisinde öz olarak bulundurduğu inanç eğilimini o toplumun dini doğrultusunda açığa çıkarır ve uygulamaya koyar.²³⁹ Çünkü bu gelişim özellikleri ne sadece öğrenmeye bağlıdır ne de tamamen kalıtsal bir nitelik gösterir. Çocukların yaşantı zenginliği bu özellikleri destekleyen önemli bir unsurdur.²⁴⁰ Bu sebeple aile üyelerinin öncelikli olarak çocuğun hem iç hem de dış dünyasına dengeli, planlı ve şuurlu bir şekilde nüfuz edebilmesi, çocuğa faydalı bilgi ve tecrübeler sağlayabilmesi, hem ruhsal hem bedensel olarak sağlıklı bir ortam oluşturabilmesi²⁴¹ oldukça önem arz etmektedir. Bununla beraber çocuk, çevresinin dilini, kültürünü, dinini, ahlakını ve öteki değerleri kendine örnek seçtiği kimseleri kopya ederek taklit ettiğinden,²⁴² çocuğun dış dünyadan etkilendiği çevresinin de kendisine örnek teşkil edecek kimse ve yerlerden oluşmasına dikkat etmekte fayda vardır. Bu bakımdan çocuğun aile kurumundan sonra dâhil olduğu okul yahut kurs mekânlarının ve söz konusu kurumlarda çocukla ilgilenen öğretmen adaylarının da nitelikli olmasına özen gösterilmelidir. Çünkü bireysel, toplumsal ve kültürel boyutu olan dini öğretmek çok hassas bir konudur. Okulda din eğitimini verecek olan öğretmenin öncelikle din

²³⁹ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.124

²⁴⁰ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s.68

²⁴¹ Yavuz, *99 Soruda Çocuk ve Din*, s.21

²⁴² Yavuz, *99 Soruda Çocuk ve Din*, s.36

hakkında doğru bilgiye, daha sonra bu bilginin öğretilmesine yönelik bir takım yeterliklere sahip olması gerekmektedir.²⁴³

Bu diyaloglardan da anlaşıldığı üzere; çocuklar özellikle ebeveynleri tarafından bilinçli bir şekilde, gelişim özelliklerinin farkındalığı ve uygun çevresel faktörler ile yetiştirilmiştir. Çocukların bazı cevapları bizi hayrete düşürse ve ebeveynin bazı konuşmaları çocuğun seviyesinden yüksekmiş gibi gelse de bunlar çocuk teolojisinin hedeflediği unsurlardır. Başka bir deyişle bu teoloji çocuğun düşünmesine sebebiyet verecek olanaklar sunmayı, ondaki var olan dini gücü ve özgünlüğü açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu da salt bilgi aktarımı olmayan, ezbere dayanmayan ve çocuğu merkeze alan bir metodu benimsediğinden doğal olarak yetişkinleri şaşırtacak düzeyde gerçekleşmektedir.

Unutmamak gerekir ki Hull din eğitimi alanında çok iyi kariyer yapmış ve bu doğrultuda birçok çalışmaya imza atmış birisidir. Bu nedenle alana bu denli hâkim olan birisinin bir de çoğunlukla kendi çocukları ile gerçekleştirdiği deneyimleri bizler için önem arz etmekte ve hem çocuk teolojisinin ilkeleri hem de Hull'ın tavsiyeleriyle bu teolojinin uygulamaya değer olduğunu göstermektedir.

²⁴³ Davut Işıkdogan, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü Mezunu Öğretmenlerin Yeterlikleri”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006, s.5

SONUÇ

Çocuklarla ilgili olarak hazırladığımız çalışmanın ilk etabında, onların küçük yaştan itibaren geniş bir çerçevede ilerleyen yaşam boyu gelişimlerine değindik. Birinci bölümde bilişsel gelişim, dil gelişimi, dini duygunun kaynağı ve gelişimi, Allah tasavvuru gibi başlıkları genel hatlarıyla sunduk. Buradaki maksadımız çocuk teolojisini ilgilendiren konularda sağlam bir temel oluşturmak ve çocukların hangi yaşlarda nasıl bir öğrenme alt yapısına sahip olduklarını açıklığa kavuşturmaktır.

Bilişsel gelişimde çocukların çevredeki uyaranlara karşı algılama, bellek, muhakeme, düşünme, kavrama, şema, adaptasyon, örgütlenme gibi zihinsel faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini ele aldık. Bu minvalde akla gelen ilk isimlerden biri olan Piaget'nin bilişsel gelişim dönemlerine yer vererek çocuğun zihin dünyasında hangi yaşlarda ne gibi değişiklikler olduğuna değindik. Duyu-Hareket Dönemi, İşlem Öncesi Dönem, Somut İşlemler Dönemi, Soyut-Formel İşlemler Dönemi olarak kategorize edilen bu evrelerde çocuğun süreç içindeki kazanımlarından bahsettik.

Bilişsel gelişimle doğrudan ilişkisi olan dil gelişimi başlığı altında, konuşmada oldukça önemli bir yeri olan dil gelişimini ele aldık. Bu gelişimin nasıl meydana geldiğini açıklayan araştırmacıların Davranışçı Kuram, Sosyal Öğrenme Kuramı ve Psiko-linguistik Kuramlarından söz ettik.

Birbirini paralel bir şekilde izleyen bu başlıklardan sonra dini duygunun kaynağı ve gelişimi bölümünde, tartışmalara konu olan din doğuştandır ya da sonradan kazanılan bir duygudur görüşlerini biraz daha yakından inceleyip ilgili referanslarla konuya açıklık getirmeye çalıştık. Buna ek olarak çocuğun dini gelişiminin çevresel faktörlere duyarlı olduğunu, ailenin ya da içinde yetiştiği ortamın çocuk üzerinde ciddi bir örnek teşkil ettiğini ve yine yaşlara göre dini duygu gelişiminin hangi aşamalardan geçtiğini ele aldık.

Dini gelişim deyince akla gelen en önemli başlıklardan biri olan Allah tasavvuru konusuna önemi doğrultusunda ayrı bir kategoride değindik. Yaş, kültür, eğitim ve dini kıssalara göre değişip gelişen Allah tasavvuru hakkında yapılan çalışmaları naklettik ve çocukların hangi evrede nasıl bir gelişimden geçtiğine, Allah'ı ne düzeyde algıladıklarına yer verdik.

Bu dört önemli başlığın sonucunda; çocuğun dine karşı yabancı olmadığı, seviyesine göre dini mevzularda konuşabilecek potansiyele ve belli bir kelime haznesine sahip olduğu, merakı doğrultusunda soru sorarak öğrenmeye ve öğrendiklerini hafızasında tutacak bir zekâda olduğu sonuçlarına vardık. Ayrıca şayet doğru adımlar uygulanırsa çocuğun dini gelişiminin çok daha sağlıklı bir şekilde ilerleyip daha iyi seviyelere ulaşacağı gibi neticelere vardık.

Daha sonra çocuk teolojisi meselesini araştırdık ve alandaki ender çalışmalarla bu teolojinin maksadını anlayacak düzeyde veriler elde ettik. Bu doğrultuda söz konusu teolojinin; çocuğun doğuştan kutsallık hissi ve düşüncesine sahip olduğu, çocuk merkezli bir yaklaşımı savunduğu, çocuğu kendi teolojisini üretebilecek özgün bir birey olarak kabul ettiği, çocukların ciddiye alınarak doğru bir rehberlikle dini mevzulardaki düşünce ve üretkenliklerini geliştirmeyi hedeflediği bulgularına ulaştık.

Bu teolojide çocuklarla yapılan konuşma merkezli diyalogların çok önemli bir yerinin olduğunu görünce meseleyi daha iyi anlayabilmek için çocuklarla Allah hakkında yaptığı konuşmaları uzun soluklu emek neticesinde kitap haline getiren Hull'ın eserini değerlendirmeye karar verdik. İlk etapta Hull'ın hayatını kısa bir şekilde sunduk ve kendisinin Din Eğitimi alanına hem teorik hem de pratik anlamda ciddi katkılar sunan ve dünyaca tanınmış bir profesör olma layığına kavuşan biri olduğunu gördük. Hull, bulunduğu akademik konumun hakkını sonuna kadar vererek birçok farklı konuda eser kaleme almış ve belli bazı derneklerce ödüllendirilmiştir. Alana sunduğu himmet dolu çalışmalar ve arkasında bıraktığı izlerle hayırla yâd edilecek birisi olan Hull, 2015 yılında vefat etmiştir.

Hull'ın hayatından bahsettikten sonra çalışmamız için esas kaynak olan kitabın çevirisini yaptık. Daha sonra niceliksel bir yöntemle kitabın genel çerçevesini

izerek kısa bir şekilde kitabın tanıtımını gerçekleştirdik. Ve son olarak diyalogların içeriğini ve Hull'ın bir din eğitimi profesörü olarak konuya nasıl bir yaklaşım sergilediğini anlamaya odaklandık. Bilimsel araştırma yöntemi olarak niteliksel içerik analizine bağlı kalmaya çalışıp beş bölümden oluşan kitabı bütünsel akışı doğrultusunda; Allah'ın Nerede olduğu, Allah'ın Birliği, Allah'ın Mahiyeti, Allah'ın Büyüklüğü, Dua, Kutsal Kitap, Hikâye başlıkları ve Hull'ın nerileri çerçevesinde, seçtiğimiz diyaloglar bağlamında analiz ederek değerlendirdik. Son bölüm oldukça kısa olarak ele alındığından o kısmın zeti mahiyetinde bir bilgi verip genel bir yorum yaparak kitabın değerlendirmesini tamamladık.

Yaptığımız değerlendirme ve Hull'ın açıklayıcı yorumlarıyla; somut dönemde olsalar dahi çocukların seviyeleri doğrultusunda Allah hakkındaki konuşmalara katılım sağladıklarına, meraklı bir şekilde Allah'ı anlama girişimlerinde bulunup sık sık soru sorduklarına, gerek kendi özgün düşünceleri gerek ebeveynlerinden öğrendikleri bilgileri kullanarak Allah hakkında anlamlı bir şekilde konuştuklarına şahit olmaktayız.

Bunlara ek olarak diyalogların fazla uzatılmadığını, merkezde çocukların yer aldığını, üretkenliği hedefleyen bir diyalog akışının olduğunu, diyaloglarda çocukların zorlama ve baskı olmaksızın kendi istekleri doğrultusunda rahat bir şekilde hareket ettiklerini, özellikle ocuk seviyesinin göz önünde bulundurulduğunu görmekteyiz.

Ayrıca soyut düşünmeleri için çocukları zorlamadan kendi somut düzeylerinde de teolojik konuşmalar yapabildiklerinin, ebeveynin çocuklara bir fikri dayatma gayesi gütmeden onlara ölçülü ve sağlıklı bir şekilde rehberlik ettiğinin, konuşma esnasında çocuğa karşı müdahaleci bir tavırdan ziyade destekleyici ve çocuğun cesaretini arttırıcı yaklaşımlarda bulunduğunun işaretleri diyaloglardan kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Çalışmamızdaki diyalog örneklerinde dikkat çeken noktalardan bir diğeri de ebeveyn ve ocuk arasında sevgi, ilgi, güven ilişkisine dayalı nitelikli birlikteliklerin ve zgr düşünce ortamına dayalı bir atmosferin oluşturulduğudur. Birinci bölümün içeriğinde de bahsettiğimiz üzere bunlar çocuğun her türlü gelişimi üzerinde etki

bırakan, onun daha maceracı, araştırmacı, üretken ve inançlı olmasına katkı sağlayan temel unsurlardır.

Araştırmamızın değerlendirme kısmında ele aldığımız diyaloglardaki çocukların Allah, dua gibi dini mevzulara uzak olmamaları, günlük konuşmalar esnasında ebeveynlerine bunlarla alakalı soru sormaları çocukların yetiştikleri aile ortamı ve çevrenin yansımalarını içermektedir. Burada ilgi, anlama kapasitesi, hayal gücü vb. bireysel farklılıklar, anne baba tutumu, içinde bulunulan toplum, tarihsel zaman gibi çoklu değişkenlikler çocuğun dini gelişimini bir bütün halinde etkilemektedir. Elbette ki bu çocuklar dini alt yapısı sağlam bir ailede yetiştirilmiş, küçük yaşta dini kavram ve imgelere şahit olmuş bireylerdir. Bu diyaloglardan da anlaşıldığı üzere demek ki dini duygu çocuklarda gerçekten var ve bu saf duygunun işlenmesiyle ortaya hayret edilesi, etkileyici sonuçlar çıkabilmektedir.

Elde ettiğimiz veriler sonucunda çocuk teolojisinin pratikte bir karşılığının olduğu ortaya çıkmıştır. İncelediğimiz diyaloglar, çocukların Allah ve dua gibi din ile ilgili mevzuları öğrenmeleri, sosyal, kişisel, kültürel gelişimleri ve kelime haznelerinin zenginleştirilmesi açısından da uygulanabilir örneklerdir. Hull'ın tavsiye ettiği noktalara dikkat ederek aile içinde veya din eğitimi-öğretiminin gerçekleştiği kurumlarda bu tarz teolojik konuşmalara yer verilmesi, çocukların erken yaştan itibaren dini eğitimlerinin oldukça faydalı bir şekilde ilerleyeceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Bütün bu verilerden hareketle çocuğun dini inancının gelişimine katkı sağlamak ve yalnız doktrine dayalı gerçekleşen geleneksel din eğitimine farklı ve daha etkili bakış açıları sunmak için ülkemizde çocuk teolojisiyle ilgili çalışmaların hem teorik hem de uygulama boyutuyla yakından ilgilenilmesi gerektiği söylenebilir. Bunun için ilk olarak Oruç'un ifade ettiği "İlahiyat fakültelerinde bir çocuk teolojisi bölümünün açılması"²⁴⁴ önerisi dikkate alınabilir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığınca yürütülen ve direkt çocukları muhatap alan Kur'an Kursu vb. kurumlarda görevli eğitimcilere, bu konuyla ilgili hizmet içi eğitimlerle seminerler düzenlenebilir. Bunun yanı sıra din eğitimi alanındaki öğretim üyesi ve elemanlarının

²⁴⁴ Kayadibi (Ed), **Din Eğitiminde Kalite**, s.149

konuyla daha yakından alakadar olmaları, ülkemizde çocuk teolojisi alanında yapılan çalışmaların hız kazanmasına ve bu teolojinin neticelerini daha yakından görmemize yardımcı olabilir. Bu şekilde çocuk teolojisine dair var olan birikimin aktarılması, yeni çalışmalarla konunun daha da ileriye taşınması ve çocukların dini gelişiminin daha sağlıklı bir boyuta ulaşması mümkün hale gelebilir.

Konuyla ilgilenecek olan ebeveyn yahut çocuğun eğitiminden sorumlu kişilere düşen bazı mesuliyetler kanaatimizce şu şekildedir;

- 1- Çocukların merkezde Allah olan dini kavramlar üzerinde düşünmeye sevk edilmesinin,
- 2- Evde veya dini kurumlarda öğretimi yapılacak dine ait öğelerin ve sembollerin çoğaltılması ve çocuğun merakının cezbedilmesinin,
- 3- Çocuklarla yapılan dini konuşmalarda cümlelerin yalın, anlaşılır, kısa olmasına dikkat edilmesinin,
- 4- Çocukları eğitirken sadece metnin ezber kısmına odaklanmadan ahlaki boyut ve düşünce gelişiminin de ön planda tutulup dinin öz ilkelerine vurgu yapılmasının,
- 5- Çocuğun öğrenme merakı ve konuşmaya olan hevesi köreltilmeden seviyesine uygun bir şekilde hareket edilmesinin,
- 6- Çocukların potansiyel olarak kendilerinde bulundurdıkları birçok özelliğin bilinçli bir şekilde işlenerek çocukların doğru rehberlikle yönlendirilmesinin,
- 7- Çocukların inanç gelişimlerinin olumsuz bir şekilde etkilenmemesi için, sorularının cevapsız bırakılmadan sevgi ve güvene dayalı bir şekilde kendilerini değerli hissetmelerinin sağlanması ve özgüvenlerinin sağlam temellerle oluşturulmasının,
- 8- Çocuğun temiz ve masum zihninde Allah tasavvuruyla ilgili korkutucu ve olumsuz fikirler oluşturmaktan ziyade Yaratıcının sevgi dolu, merhamet ve adalet sahibi gibi iyi ve olumlu özelliklerinden bahsedilmesinin,
- 9- Çocukların ilgisini çeken oyun zamanları fırsat bilinerek dini hikâye ve müzikler eşliğinde eğitim-öğretimin zenginleştirilmesinin,

10- Çağımızın revaçta olan kitle iletişim araçlarının da bu doğrultuda işlevsel hale getirilmesinin sonuçları olumlu anlamda etkileyeceğini düşünmekteyiz.

Elbette tüm bunlar ciddi bir şekilde sabır, özen ve zaman isteyen hususlardır. Ebeveyn ve öğretmenlerin günlük hayatın akışı içerisinde belirttiğimiz hususlarla peyderpey ilgilenmeleri faydalı neticelere ulaşmalarını sağlayabilir.

Bu çalışmanın Hull'ın ebeveyn ve öğretmenleri yeni yöntemleri keşfetmeye teşvik etmek amacına ve ulaştığımız bulguların bundan sonraki araştırmalara bir nebze de olsa katkı sağlamasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- AKSU, A. Betül, “**Medya, Çocuk ve Din Eğitimi**”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2004
- AYDIN, Ayhan, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, Alfa Yayınları, İstanbul 2000
- AYDIN, Muhammet Şevki, **Din Eğitimi Bilimi**, Kimlik Yayınları, Kayseri 2018
- AYDINBAŞ, Esra, “Ankara İli 5 Yaş Grubu Çocuklarda Anadilde Dua Deneyimi İle Sosyal Davranış İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, 10, 35-44
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, **Eğitim Psikolojisi**, Özkan Matbaacılık, Ankara 1997
- BERRYMAN, J. W., “Children’s spirituality and religious education”, **British Journal of Religious Education**, 1985, 7(3), 120-127
- BİLGİN, Beyza, “Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dini Kavramlar”, **Din Öğretimi Dergisi**, 1986, 8-9, 21-29
- BİLİCİ, Ali Baz, “Çocukta Dini Duygunun Teşekkülü”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, 14, 189-219, http://isamveri.org/pdfdrg/D02042/2012_1/2012_1_BILICIAB.pdf, (E.T. 09.06.2020)
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Eğitim Psikolojisi**, Yargıcı Matbaası, Ankara 1995
- BOYATZIS, Chriz J., “Çocukluk Döneminde Manevi Gelişim”, Mustafa Koç (Çev.), **Journal of Balıkesir University Faculty of Theology Volume**, 2017, 3, 395-445
- (Ed.) BÖKE, Kaan, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, ALFA Yayın, İstanbul 2009
- CİHANDİDE, Zeynep Nezahat, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, DEM Yayınları, İstanbul 2014
- CLARK, W. Houston, “Çocuklukta Din”, Adil Çiftçi-Murat Yıldız (Çev.), **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, X, 183-205, http://isamveri.org/pdfdrg/D00036/1998_10/1998_10_CIFTCIA_YILDIZM.pdf, (E.T. 11.06.2020)

CÜCELOĞLU, Doğan, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016

ÇAYIR, Celal, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, 15 (2), 25-60, http://isamveri.org/pdfdr/D02042/2013_2/2013_2_CAYIRC.pdf, (E.T. 12.06.2020)

DODURGALI, Abdurrahman, **Ailede Din Eğitimi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011

DODURGALI, Abdurrahman, **İbn Sina Felsefesinde Eğitim**, İFAV Yayınları, İstanbul 1995

DÜNDAR, Mahmut, “Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, 9, 455-480, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sirnakifd/issue/39732/470733>, (E.T. 11.07.2020)

ERSANLI, Kurtman ve Ersin UZMAN (Ed.), **Eğitim Psikolojisi**, İstanbul Lisans Yayınevi, 2011

ERYILMAZ, Ali, “Yaşam Boyu Gelişim Yaklaşımı”, **Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar**, 2011, 3(1), 49-66, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pgy/issue/11159/133417>, (E.T. 15.05.2020)

Felsefe Sözlüğü, “Teoloji”, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005

GERARD, James McEvoy, “Towards a Theology of Childhood: Children’s Agency and the Reign of God”, **Theological Studies**, 2019, 80, 673 –691

Global Enstitü, **Piaget’e Göre Bilişsel Gelişim Kuramı**, <https://globalenstiti.com/bolum/piagete-gore-bilissel-gelisim-kurami/>, (E.T. 25.05.2020)

GRIMMITT, Michael , **A gift to the child: Religious education in the primary school-teachers**, Simon&Schuster, London 1991

GÜNDÜZ, Fatma, “Okulöncesi Çocuklarda Dini Tasavvurlara Psikolojik Bir Yaklaşım”, **Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu**, Ensar Yayınları, İstanbul 2010

GÜNDÜZ, Fatma, “Okulöncesi Dönem Çocuklarında Dini Tasavvurlara Psikolojik Bir Yaklaşım”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kahramanmaraş 2007

HARMS, Ernest, “The Development of Religious Experience in Children”, **The American Journal of Sociology**, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2, September 1944

<https://www.ilachakkinda.com/lalasyon-nedir-ne-demek-9099>, (E.T. 28.05.2020)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sunnetullah>, (E.T. 10.07.2020)

HULL, John M., **God-talk with Young Children: Notes for Parents and Teachers**, CREDAR, Birmingham 1991

HULL, John M., “Theological Conversation with Young Children”, **British Journal of Religious Education**, 1997, 20:1, 7-13, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0141620970200103?journalCode=cbre20>, (E.T. 13.06.2020)

İŞIKDOĞAN, Davut, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü Mezunu Öğretmenlerin Yeterlikleri”, (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2006

İÇMELİ, Celalettin, “Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi”, **Konuralp Tıp Dergisi**, 2013, 5(3), 66-75, <http://www.konuralptipdergi.duzce.edu.tr/Sayfa/2520/2013-sayi--3>, (E.T. 11.06.2020)

İlahiyat-Vikipedi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0lahiyat>, (E.T. 13.06.2020)

John M. Hull, John Hull Biography, 2010, http://www.johnmhull.biz/about_jmh.html (E.T. 05.05.2020)

John M. Hull Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/John_M._Hull, (E.T. 05.05.2020)

KARACA, Faruk, **Dini Gelişim Psikolojisi**, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2016

KARACAN, Elvan, “Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi”, **Klinik Psikiyatri**, 2000, 3, 263-268, https://www.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_3_4_263_268.pdf, (E.T. 28.05.2020)

KARAKAYA, Zeki, “Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi** VI, 2006, 1, 23-37, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52507>, (E.T. 13.06.2020)

KAYA, Zöhre, “İnsan Gelişimini Açıklayan Kuramlar”, **Yaşam Dönemleri ve Uyum Sorunları**, Pegem Akademi, Ankara-2018, 27-72

(Ed.) KAYADİBİ, Fahri, **Din Eğitiminde Kalite**, DEM Yayınları, İstanbul 2015

KAYMAKCAN, Recep, “John M. Hull: Bir Din Eğitimcisi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, 1 (2), 125-148, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29199/312604>, (E.T. 05.05.2020)

KILAVUZ, M. Akif, “Çocukluk Döneminde Dini Sorular”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, 7, 379-382, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13501/163221>, (E.T. 11.07.2020)

- KOÇ, Ahmet, “Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi”, **Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu**, Ensar Yayınları, İstanbul 2010
- KOÇ, Turan, **Din Dili**, İz Yayıncılık, İstanbul 2017
- KOYUNCU, Ayşe, “Okul Öncesi Çocukların Din Eğitiminde Annenin Rolü ve Karşılaştığı Güçlükler”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Rize 2008
- KÖYLÜ, Mustafa, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, **AÜİFD XLV**, 2004, 11, 137-154, <https://dergipark.org.tr/en/pub/auifd/issue/40637/488860> (E.T. 19.03.2020)
- KÖYLÜ, Mustafa, Cemil ORUÇ, **Çocukluk Dönemi Din Eğitimi**, Nobel Yayın, Ankara 2020
- KUŞAT, Ali, “Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi”, **ERUIFD**, 2012, 15, 35-53, http://isamveri.org/pdfdr/D00038/2012_15/2012_15_KUSATA.pdf, (E.T. 11.06.2020)
- KÜMBETOĞLU, Belkıs, **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2012
- MEYDAN, Hasan, **Din Eğitiminde Manevi Boyut**, DEM Yayınları, İstanbul 2015
- NAS, Mehmet, “Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir 2018
- OKUMUŞLAR, Muhiddin, “Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006, 21, 237-252, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19699/210415>, (E.T. 11.07.2020)
- OKUMUŞLAR, Muhiddin, **Fıtrattan Dine**, Yediveren Yayınları, Konya 2002
- ONUR, Bekir, **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, İmge Kitabevi, Ankara 2004
- ORUÇ, Cemil, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimine Çoğulcu Bir Yaklaşım: ‘Gift to the Child’”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2013, 11, 227-258
- ORUÇ, Cemil, “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume**, 2013, 8, 971-987
- ORUÇ, Cemil, “Montessori Eğitim Yaklaşımının Din Eğitimine Uygulanması: Godly Play Örneği”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2019, 17, 235-266

- ORUÇ, Cemil, **Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi**, DEM Yayınları, İstanbul 2011
- ORUÇ, Cemil, “Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2010, 10 (3), 75-96, http://isamveri.org/pdfdrd/D03296/2010_3/2010_3_ORUCC.pdf, (E.T. 09.06.2020)
- ORUÇ, Cemil, “İngiltere’de Okul Öncesi ve İlköğretim Okullarında Resmi Din Eğitimi I: Devlet Okulu Örneği”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2013, 13, 175-204
- ÖZDEMİR, Şuayip, “Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2002, ?, 113-131, http://isamveri.org/pdfdrd/D01239/2002_9/2002_09_OZDEMIRS.pdf, (E.T. 10.07.2020)
- ÖZYURT, Cevat, “Çocuk Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi”, **Eğitim Sosyolojisi Yazıları**, 2017, ?, 127-187, https://www.academia.edu/36065947/%C3%87OCUK_SOSYOLOJ%C4%B0S%C4%B0.doc, (E.T. 17.05.2020)
- PERLMUTTER, Marion ve Elizabeth Hall, **Adult Development and Aging**, John Wiley and Sons, New York 1992
- PIAGET, Jean, “Cognitive Development in Children: Piaget Development and Learning”, **Journal of Research in Science Teaching**, 1964, 2, 176-186, <https://micpp.org/files/psychoanalysis/warren-on-development/Piaget-Cognitive-Development-in-Children.pdf>, (E.T. 28.05.2020)
- PIAGET, Jean ve INHELDER, Barbel, **Çocuk Psikolojisi**, Çeviren (Çev.), Orçun Türkay, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2020
- SELÇUK, Mualla, “Çocuk Eğitiminde Dini Motifler (Okul Öncesi Çağ)”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 1990, 4, 105-117, <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/bb62eaa5f54c9c6.pdf>, (E.T. 09.06.2020)
- SELÇUK, Ziya, **Gelişim ve Öğrenme**, Nobel Yayınları, Ankara 1997
- ŞİMŞEK, Eyüp, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2004, 1, 207-220, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4520/62206>, (E.T. 11.06.2020)
- TAVUKÇUOĞLU, Mustafa, “Okulöncesi Çocuğunun Eğitiminde Din Duygusu ve Din Eğitimi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, 14, 51-63, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19706/210527>, (E.T. 11.06.2020)

- TOSUN, Aybiçe ve Kübra Yıldız, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Amasya İlahiyat Dergisi**, 2019, 12, 121-151, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amaillad/issue/45383/539556>, (E.T. 11.06.2020)
- TOSUN, Cemal, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Pegem Akademi, Ankara 2015
- TOSUN, Cemal, “Dua Öğretimi”, **Dini Araştırmalar**, 2000, 2, 1-22, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4443/61218>, (E.T. 12.07.2020)
- TURAN, İbrahim ve Bayramali Nazıroğlu (Ed.), **Din Eğitimi**, Ankara Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020
- TÜRKER, Rümeysa Nur, “Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı: 7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2019
- Türkçe Sözlük, “Teoloji”, TDK Yayınları, Ankara 2011
- Türkiye DİA, “Tasavvur”, 2011, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvur>, (E.T. 12.26.2020)
- ÜLGEN, Gülten, **Eğitim Psikolojisi**, Alkım Yayınları, İstanbul 1997
- VERGOTE, Antoine, “Çocuklukta Din”, Erdoğan Fırat (Çev.), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1978, 22, 315-329
- YAVUZ, Kerim, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012
- YAVUZ, Kerim, **99 Soruda Çocuk ve Din**, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul 1994
- YAVUZER, Haluk, **Çocuk Psikolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019
- YAZIBAŞI, Muhammed Ali, “Okulöncesi Çocuklarda Dini Duygunun Kökenleri ve Beslenme Kaynakları”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, 6, 323-334, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/19382/205715>, (E.T. 09.06.2020)
- YILDIRIM, Ali ve Hasan, ŞİMŞEK, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016
- YILDIZ, Murat, **Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2007
- YILDIZ, Murat ve Vehbi Ünal, “Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2017, 6 (4), 8-21, <http://www.itobiad.com/tr/download/article-file/334851>, (E.T. 12.06.2020)